

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**ПрАТ «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»****Катерина Федорівна СОЛОГУБ**

На правах рукопису

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА**ДУХОВНО-МОРАЛЬНЕ ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

подається на здобуття
освітньо-кваліфікаційного рівня “Магістр”
Спеціальність “Психологія”

До захисту допущено:
Директор Чернівецького інституту
ПрАТ «ВНЗ «МАУП»
_____ ПЕТРИЧУК С.І. к.е.н., доц.
«_____» _____ 2026 року

Науковий керівник
професор кафедри
фундаментальних дисциплін,
БОГОМОЛОВА М.Ю. д.п.н.
_____

Виконано студенткою групи
ТУчн-8-24-М1ПС (2.0здс)
_____

Чернівці – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА.....	10
1.1. Духовно-моральний розвиток особистості молодшого школяра як предмет психолого-педагогічного дослідження.....	10
1.2. Особливості духовно-морального виховання молодших школярів в умовах переходу на нові освітні стандарти.....	17
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ТА УМОВИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	26
2.1. Характеристика рівнів та психологічних показників духовно-морального розвитку особистості молодших школярів.....	26
2.2. Роль механізму функціонування духовно-моральної сфери у духовному вихованні особистості молодших школярів.....	29
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	41
3.1. Дослідження духовно-морального розвитку особистості молодших школярів.....	41
3.2. Узагальнення результатів дослідно-експериментального дослідження духовно-морального розвитку особистості молодших школярів.....	65
3.3. Експериментальне вивчення ефективності розробленої програми «Надія» з духовно-морального розвитку особистості молодших школярів.....	70
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82
ДОДАТКИ.....	88

ВСТУП

Актуальність дослідження. Державні документи останніх років тісно пов'язують стратегічні цілі освіти з вирішенням проблем розвитку українського суспільства, зокрема з подоланням духовної кризи; вимагають переосмислення завдань виховання як першочергового пріоритету в освіті; до найважливіших завдань виховання відносять формування духовності та високої моральності поряд із формуванням громадянської відповідальності, правової самосвідомості, української ідентичності, культури, самостійності, толерантності тощо. У них дедалі частіше підкреслюється значущість духовно-морального виховання як виховання, покликаного вирішити завдання консолідації суспільства, збереження єдиного соціокультурного простору країни, подолання етнонаціональної напруженості та соціальних конфліктів.

Необхідність більш глибокого дослідження цієї проблеми зумовлена тим, що в суспільстві відзначається зниження моральної стійкості, здатності до збереження національних цінностей, моральне саморуйнування людини, яке відбувається внаслідок прагнення людей до матеріального збагачення за будь-яку ціну. Такі прояви високої моральності, як честь, совість, гідність, співчуття, повага до інших і до самого себе, на жаль, відходять на другий план; втрачено зв'язки з традиціями та звичаями духовного виховання людини.

У таких умовах дедалі гостріше відчувається потреба суспільства у людях, вихованих на національних і загальнолюдських цінностях. Значну роль у цьому відіграють релігійно-культурологічні традиції, в яких накопичено багатий моральний досвід народу та його духовну культуру.

Аналіз наукової опрацьованості теми дослідження показав, що проблема духовно-морального вдосконалення суспільства в цілому та конкретної особистості може бути віднесена до категорії загальнолюдських, загальнонаукових та вічних. Вона завжди цікавила як філософів, істориків, моралістів, соціологів, так і педагогів та психологів.

Значний внесок у теорію духовного становлення та морального розвитку людини, її вищих психічних функцій зробили психологи Л. Виготський, Б. Ананьєв, В. Давидов, В. Мясіщев, С. Рубінштейн, А. Леонтьєв, Д. Ельконін та інші. Ідея розвитку особистості в духовно-моральному плані розглядалася в класичних працях теоретиків і практиків вітчизняної педагогіки К. Ушинського, А. Макаренка, В. Сухомлинського, С. Шацького, а також у дослідженнях зарубіжних вчених В. Франка, Е. Фромма та інших.

Становлення теорії та практики проблеми виховання моральних якостей і духовно-морального розвитку молодших школярів пов'язане з дослідженнями Л. Божович, В. Давидова, А. Петровського, Н. Щуркової, Д. Ельконіна, моральної поведінки, моральних почуттів і переживань, моральних відносин - Л. Божович, С. Бондарєва, Б. Братуся, Л. Виготського, В. Зінченка. В. Мясіщева, В. Мухіної, С. Рубінштейна, Д. Фельдштейна.

Особлива актуальність проблеми духовно-морального формування особистості підростаючого покоління зумовлена загостренням у країні криміногенної ситуації: стрімке зростання злочинів та правопорушень серед неповнолітніх, криміналізація мови та побуту дітей, безпрецедентне зростання дитячої та підліткової безпритульності та бродяжництва (сотні тисяч дітей), високий рівень розвитку дитячо-підліткових залежностей різної етіології: фізична (алкоголь, наркотики, психоактивні речовини, енергетичні напої), психологічна (ігрова, комп'ютерна, інтернет-залежність), духовна (секти деструктивного, окультистського змісту) [46, с. 33].

Як зазначає Д. Фельдштейн, відбулася інтенсивна примітивізація свідомості дітей, зростання цинізму, грубості, жорстокості, агресивності. А за цими зовнішніми проявами ховаються внутрішні глибинні переживання дитини: невпевненість, самотність, страх, і водночас — інфантилізм, егоїзм, духовна спустошеність [59, с. 30].

Випущені в останні роки нормативно-правові та науково-методичні

документи (Закони України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про охорону дитинства», Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України тощо) відзначають необхідність посилення функцій виховання в роботі загальноосвітніх закладів.

Стан сучасного українського суспільства вимагає не лише зміни підходу до освіти як одного з найважливіших компонентів формування людської особистості, а й глибокого переосмислення самого розуміння життя людини, розвитку в неї здатності робити усвідомлений вибір, ставити перед собою гідні життєві цілі. Це можливо, якщо людина буде здатна не лише задовольняти свої фізичні та матеріальні потреби, а й прагнути до духовно-моральної самореалізації, що дозволяє заглибитися у власну сутність та усвідомити сенс свого життя. За такого підходу одним із пріоритетних напрямків у діяльності загальноосвітніх закладів визнається духовно-моральне виховання підростаючого покоління. [3, 17, 18, 46, 48].

На сьогоднішній день існують суперечності як у практичному, так і в теоретичному плані:

- між проголошеними цілями виховання та зростанням дітей із відхильною поведінкою;
- між багатством цінностей релігійно-культурологічних традицій у формуванні духовно-моральної особистості та недооцінкою важливості їх застосування у спільній діяльності школи та сім'ї;
- між реально існуючим духовно-моральним потенціалом релігійно-культурологічних традицій та нерозробленістю методики їх використання як засобу духовно-морального виховання молодших школярів.

Таким чином, обрана нами тема **«Духовно-моральне формування особистості молодших школярів»** є цілком своєчасною, проте недостатньо вивченою.

Об'єкт дослідження: духовно-моральний розвиток особистості

молодших школярів.

Предмет дослідження: формування духовно-морального розвитку особистості молодших школярів.

Мета дослідження: на основі теоретичного аналізу наукової, науково-практичної літератури з теми дослідження розробити теоретичну модель духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра та апробувати її в умовах емпіричного дослідження.

Мета магістерського дослідження зумовила постановку таких завдань:

1. Проаналізувати стан проблеми духовно-морального розвитку молодших школярів у науковій літературі з метою визначення ступеня опрацьованості цієї проблеми та уточнення основних понять дослідження (духовність, моральність, духовно-моральне виховання, духовно-моральний розвиток).
2. Розробити теоретичну психолого-педагогічну модель духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра.
3. Визначити критерії та виявити рівні сформованості духовно-морального розвитку учнів молодшого шкільного віку.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у роботі вперше:

- *уточнено* суть та зміст поняття «духовно-моральний розвиток особистості молодшого школяра», під яким ми розуміємо цілеспрямований процес розвитку та становлення особистості дитини молодшого шкільного віку під впливом виховання, навчання та соціальної сфери, спрямованого на розвиток духовно-моральної сфери особистості, а саме її основних компонентів (потребово-середовищна атмосфера, потребова-мотиваційний, інтелектуально-вольовий, емоційно-вольовий, комунікативний), що виступають мотивацією до подальшого пізнання самого себе, відносин із навколишнім світом на основі духовно-моральних цінностей.

- *розроблено та реалізовано* теоретичну психолого-педагогічну модель духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра, надано обґрунтування структурним компонентам (потребово-середовищна атмосфера, потребова-мотиваційний, інтелектуально-вольовий, емоційно-вольовий, комунікативний компоненти) духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра та визначено критерії духовно-морального розвитку молодших школярів: морального знання, моральних відносин, моральної поведінки, морального переживання, морального розвитку.
- *подальшого розвитку* набули особливості вивчення поняття «духовно-моральне виховання», під яким ми розуміємо цілеспрямований процес формування духовно-моральних компонентів особистості молодшого школяра, які знаходять своє вираження в моральних почуттях, емоціях (турботливість, чуйність, ввічливість, добросердя, любов, віра, совість); моральних переконаннях (здатність розрізняти добро і зло, обов'язок, справедливість); моральній позиції (громадянськість, патріотизм, відповідальність, дисциплінованість, ощадливість); моральних звичках, уміннях і навичках поведінки (товариськість, самостійність, толерантність, усвідомленість психічних процесів і станів, емпатія).

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні щодо того, що духовно-моральна складова особистості молодшого школяра включає в себе такі компоненти: потребова-мотиваційний, інтелектуально-вольовий, емоційно-вольовий та комунікативний, що представляють собою цілісний механізм функціонування, який проявляється як на об'єктивно-психологічному (поведінковому), так і на суб'єктивно-особистісному рівнях і формується під впливом просторово-середовищної атмосфери.

Методологічна база дослідження: психодіагностичні (включене спостереження за процесом духовно-морального виховання молодших школярів, бесіда, інтерв'ю, проєктивні методи, анкетування, тестування, аналіз проблемних ситуацій та розв'язання завдань морального змісту); психолого-педагогічний експеримент (констатуючий, формуючий).

Для перевірки даних гіпотез було використано такі опитувальники:

- Методика вплив культурно-освітнього простору та середовища на духовно-моральне становлення особистості молодшого школяра (анкета);
- Методика для вивчення впливу середовища на духовно-моральний розвиток особистості молодшого школяра «Середовище та його вплив на розвиток особистості молодшого школяра»;
- Методика діагностики моральної мотивації;
- Методика «Ідеальна людина»;
- Методика «Самоаналіз особистості».

Стисла характеристика вибірки досліджуваних. Дослідження проводилося на базі Херсонського НВК №15 Херсонської міської ради м. Херсона. У дослідженні брали участь діти молодшого шкільного віку від 7 до 10 років (1 кл. – 15 чол., 2 кл. – 15 чол., 3 кл. – 15 чол., 4 кл. – 15 чол., $n = 60$ чол).

Теоретична та практична значущість результатів дослідження. Теоретична значимість даного дослідження полягає у виявленні та обґрунтуванні п'яти рівнів духовно-морального розвитку молодших школярів: високого (оптимального), вище середнього (хорошого), середнього (достатнього), нижче середнього (граничного), низького (незадовільного, нульового), що характеризуються своєрідністю розвитку кожного компонента.

Апробація результатів дослідження. Апробація результатів магістерського дослідження здійснювалася у процесі науково-практичної діяльності автора. Результати дослідження впроваджено в освітній процес початкової школи під час проведення емпіричного дослідження, зокрема

через проведення виховних заходів, інтегрованих уроків і бесід духовно-морального спрямування. Отримані результати підтвердили ефективність запропонованих психолого-педагогічних умов і можуть бути використані в практиці роботи соціальних педагогів, практичних психологів та вчителів початкових класів.

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (70 найменувань) та додатків (на 10 сторінках). У роботі представлено – 8 діаграм та 4 таблиці. Повний обсяг роботи – 97 сторінок, основний текст викладено на 81 сторінці.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

1.1. Духовно-моральний розвиток особистості молодшого школяра як предмет психолого-педагогічного дослідження

Теоретичні підходи в галузі психології до вивчення проблеми духовно-морального розвитку особистості в цілісному процесі її формування представляють для нас не просто історичний інтерес. Ми вважаємо, що без опори на накопичений теоретичний, експериментальний і методологічний матеріал в історії психології, що дозволяє отримати багатосторонні, науково обґрунтовані характеристики моральності та духовно-морального розвитку особистості, не можна вийти на новий рівень вирішення цієї психологічної проблеми.

Справа в тому, що через всепроникний характер моральності у всі сфери людського буття, багатоаспектність моральності, «неможливість, - за вказівкою О. Дробницького, - її емпірико-предметної фіксації» [15, с.22], або, як зазначив А. Титаренко, «тонкощів» багатьох її психологічних і соціальних механізмів», поняття «моральність» трактується вкрай неоднозначно.

Щоб з'ясувати, яким є сучасний зміст поняття «моральність» і в чому полягає сутність духовно-морального розвитку, що впливає з різних трактувань, було поставлено спеціальне завдання – дослідити поняття «моральність» шляхом звернення до різноманітних словників та праць філософів, психологів і педагогів.

Відразу слід зазначити, що в тлумачному словнику Б. Грінченка немає окремої статті, присвяченої слову «моральність». Це поняття виступає лексичним утворенням від кореня «норов». Характер — це, за Б. Грінченком, «одна з двох основних властивостей духу людини: розум і характер разом утворюють дух; до характеру відносяться, як поняття підпорядковані: воля, любов, милосердя, пристрасті тощо, а до розуму: розум, розсуд, пам'ять тощо. Злагодженість характеру і розуму, серця і думки утворює стрункість, досконалість духу» [14, с. 18].

Таким чином, у найпершому зі словникових визначень присутні всі три відомі науці компоненти моральності (знання, переживання та

поведінка), які в різному ступені та в різних поєднаннях зустрічаються в інших словниках і наукових текстах.

Словник С. Ожегова має вже дещо редуковане, порівняно з визначенням зі словника Б. Грінченка, поняття «моральність», яке розуміється як «внутрішні, духовні якості, якими керується людина, етичні норми, правила поведінки, що визначаються цими якостями» [38, с. 420]. У даному випадку моральність являє собою інтер'єризовані, зовні задані етичні норми, які стали внутрішніми правилами поведінки і набули у зв'язку з цим ознак духовних якостей.

У тлумачному словнику під ред. Д. Ушакова моральність розуміється у трьох значеннях, але, по суті, дублює визначення, наведене у словнику С. Ожегова. По-перше, моральність являє собою «сукупність норм, що визначають поведінку людини»; по-друге, «саму поведінку людини»; по-третє, «моральні властивості». Прояв моральних властивостей пов'язаний з «моральним вченням, зведенням правил моральності, етики; моральним висновком з чого-небудь, моральним уроком; повчанням, настановою».

Представлений діапазон словникових визначень поняття «моральність» дає достатню кількість матеріалу для впорядкування явища в ієрархічну структуру. В якості основних компонентів цієї структури обрано традиційну трійцю «розум, почуття і воля», які розподілені за трьома аспектами смислового навантаження поняття «моральність» - за сферами знання (когнітивно-смисловий компонент), відносин (емоційно-ціннісний компонент) та регулювання поведінки (регуляторно-вольовий компонент).

Аналіз літератури наочно свідчить про слабке змістовне наповнення емоційно-ціннісного компонента сучасного поняття моральності. Трикомпонентна структура поняття є лише в першому тлумачному словнику Б. Грінченка, але наведене там визначення не відображає всієї повноти сучасної ситуації морального буття.

Незважаючи на широкий спектр досліджень сутності понять «духовність», у науковій літературі немає загальноприйнятого визначення

цього поняття. Так, у «Філософському енциклопедичному словнику» окремі статті «Духовність» та «Духовне» відсутні [61, с. 67].

Духовність, з філософської точки зору (Декарт, Кант, Гегель), єдина, оскільки є відображенням єдиного духу, і водночас багатогранна, оскільки включає в себе можливі прояви цього духу в природі, культурі, людській душі. С. Франк пов'язує духовність із сенсом життя. Як одухотворений універсальний початок світобудови визначають духовність Н. Федоров, С. Булгаков, П. Флоренський, В. Соловйов [63, с. 78]

А. Лосєв, Н. Лоський розглядають духовність як внутрішні духовні абсолюти, моральні цінності особистості. Прихильники когнітивного підходу прагнуть виявити раціональну сторону духовності (К. Поппер, Г. Спенсер, П. Гальперін, М. Каган, М. Мамардашвілі, Д. Белл).

Поняття «духовність» як ціннісний зміст свідомості використовували у своїх працях М. Бахтін, Д. Ліхачов, А. Лосєв, Ю. Лотман, В. Федотова. Таким чином, у філософській науці ми бачимо різні підходи до розуміння духовності, і звідси – відсутність єдиного визначення цього поняття.

У психології проблема духовності отримала висвітлення у працях класиків психології — Л. Виготського, Л. Божович, А. Леонтьєва, С. Рубінштейна. У сучасній психологічній науці вона є предметом розгляду в дослідженнях К. Абульханової-Славської, Б. Братуся, А. Брушлинського, Ф. Василюка, В. Гостева, Д. Леонтьєва, В. Зінченка, В. Шадрикова та інших авторів.

Феномен духовності з релігійної точки зору активно розглядається у своїх дослідженнях християнською психологією, засновником якої є Б. Братусь [8, с. 112]. Релігійний напрям має чітко визначені межі: у ньому духовне виступає лише як божественне одкровення: Бог є дух. А духовне життя — це життя з Богом і в Богові.

Н. Мар'ясова розглядає духовність як систему відносин людини до світу і себе у світі, тобто як певну програму поведінки, що є складовою частиною цілісної самоактуалізуючої особистості, яка проявляється у

вигляді певного світогляду і визначає пріоритет вищих духовних цінностей над життєвими [46, с. 34].

Таким чином, у науковій психології існує кілька різних точок зору на те, що слід розуміти під духовністю.

Однак описані підходи до поняття духовності, попри всю їхню різноманітність, дають змогу виділити певне інваріантне ядро, яке присутнє в усіх розглянутих вище визначеннях цього феномену.

Християнсько-релігійна філософія зробила значний внесок у розуміння витоків і пошук шляхів духовно-морального становлення особистості, визначаючи зміст кожного з етапів цього процесу. Інтеграція етики блага та етики обов'язку як основи для визначення шляхів духовно-морального вдосконалення розкрита у працях Б. Соловйова, С. Франка, С. Булгакова, П. Флоренського, Н. Бердяєва, Д. фон Гільдебранда, митрополита Амфілохія (Радовича), І. Ільїна тощо. Духовно-моральне виховання з позицій цих авторів є наданням, у рамках певної традиції, свободи для вибору шляху духовного вдосконалення.

Запропонована Б. Соловйовим гіпотеза про поетапне становлення моральності з притаманним їй унікальним змістом на кожному з етапів знайшла своє продовження у працях інших філософів. Так, В. Зеньковський бачить процес становлення духовно-морального розвитку особистості через співвідношення духовного та емпіричного досвіду в різних вікових періодах [19, с. 67].

Н. Бердяєв вказує на три рівні етики, які, згідно з його припущенням, відображають ступінь особистісного розвитку людини, що послідовно долає етику послуху та етику спасіння для досягнення етики творчості [2, с. 45].

Таким чином, звернення до християнсько-релігійного розуміння моральності дозволяє говорити, що для духовно-морального становлення особистості необхідно: а) інституалізувати процес педагогічного впливу; б) створити умови для цілісного охоплення життєвих явищ і ціннісних відносин людини зі світом; в) структурувати явище моральності за її

компонентами та рівнями моральної виховання; г) враховувати у виховному процесі тонкі прояви душевних станів дітей [18, с. 31].

Однак ці положення не дають повної картини для побудови моделі духовно-морального розвитку особистості. Філософи, відзначаючи важливість особистісно-психологічних властивостей людини для морального зростання, не розкривають їх справжніх характеристик, а тому необхідно звернутися до дослідження психологічних питань духовно-морального розвитку особистості в рамках особистісно-психологічного підходу.

Основи особистісно-психологічного підходу впливають з досліджень духовно-психологічних властивостей людини. Моральність розкривається в діях, які зумовлені, з одного боку, природними та соціальними (зовнішніми) можливостями й обмеженнями людини, а з іншого — її особистісними (внутрішніми) станами та ресурсами. «Зовнішні причини, — писав С. Рубінштейн, — діють через внутрішні умови» [47, с. 12], які й є основою для дослідження проблем духовно-морального розвитку особистості з позицій психології.

Попри все розмаїття підходів до проблеми особистості та її розвитку у психолого-педагогічній науці, у переважній більшості з них простежується вплив відомих теоретичних концепцій Л. Виготського, А. Леонтьєва, С. Рубінштейна, Б. Ананьєва, К. Абульханової-Славської, які розробили культурно-історичну теорію, теорію діяльнісного опосередкування розвитку психіки, концепцію суб'єкта діяльності. Особистість розглядається як людина, розглянута в системі психологічних характеристик, соціально обумовлених, що виявляються у суспільних за своєю природою відносинах, які є стійкими, визначають моральні вчинки людини, мають істотне значення для неї самої та оточуючих. Індивідуальне буття особистості формується через її внутрішню позицію, через систему особистісних сенсів. Існування суспільних відносин в особистості

розвивається через засвоєння людиною матеріальної та духовної культури, через засвоєння соціальних нормативів та установок. [46, с. 37]

Розвиток особистості – це процес і результат входження людини в соціокультурне середовище (Л. Божович, Л. Виготський, А. Леонтьєв, А. Петровський, Л. Рубінштейн, Е. Еріксон та ін.). Дитина долучається до духовної та матеріальної культури, що створюється суспільством, не пасивно, а активно, у процесі діяльності, від характеру якої та особливостей взаємодії з оточенням залежить процес розвитку особистості.

Проблема духовно-морального розвитку особистості в рамках психології досліджується як процес засвоєння особистістю моральних і соціальних норм, зразків, еталонів і способів поведінки (Л. Виготський, А. Леонтьєв); як формування та становлення позитивних рис особистості в ході формування моральних дій, орієнтованих на зразок поведінки дорослих (Л. Божович); як процес засвоєння заданих суспільством зразків поведінки в ході активної діяльності дитини та її спілкування з дорослими й однолітками, в результаті якого ці зразки стають регуляторами та мотивами поведінки (С. Карпова, Л. Лисюк, Л. Божович) як процес становлення суб'єктивної моралі саморегуляції (П. Якобсон).

Особливе значення для розробки проблеми духовно-морального розвитку особистості в галузі психології мають результати досліджень Д. Ельконіна, В. Зінченка, В. Давидова, В. Петровського, Л. Фрідмана, С. Якобсон, Н. Непомнящої та ін.

Досягнення психології у вивченні духовно-моральної сфери особистості багато в чому зумовлені досвідом роботи зарубіжних вчених. Найважливішими ідеями зарубіжної психології, що представляють інтерес у плані розуміння духовно-морального розвитку особистості, є перелічені нижче:

- періодизація морального розвитку школяра та її врахування у виховній практиці;

- визначення особливостей морального розвитку дітей молодшого шкільного віку як стадій моральних суджень за Ж. Піаже [40, с. 45], рівнів (преконвенційний, конвенційний, постконвенційний) та стадій морального розвитку, що виявляються за допомогою дилем за Л. Колбергом [66, с. 73], стадій розвитку турботи про нужденних за К. Гілліган та рівнів просоціальної поведінки за Н. Ейзенбергом [18, с. 33];
- поляризація типів характерів людини на непродуктивні (рецептивна, експлуататорська, накопичувальна, ринкова орієнтації) та продуктивні (любов, турбота, відповідальність, праця, повага та знання) [44, с. 112];
- ціннісні орієнтації особистості, які з часу їхнього дослідження Г. Олпортом [39, с. 55] вважаються фундаментальними засадами для вибору векторів просоціального розвитку; це термінальні цінності (базові: етнокультурні, релігійні, сімейні) та інструментальні (цінності-цілі: гроші, влада, кар'єра);
- погляд на природу людини як на достатньо сильну для того, щоб знайти внутрішні сили для самозміни (Е. Фромм [63]; А. Маслоу [32]; К. Роджерс [50]).

Підводячи підсумок, можна сказати, що в психології досить широко представлена проблема духовно-морального розвитку особистості, але однозначного підходу до вивчення та розуміння цього феномену не існує.

Ми вважаємо, що при дослідженні духовності та моральності як психологічного феномену та духовно-морального розвитку особистості в рамках психології необхідна опора на вже сформовані світоглядні системи.

1.2 Особливості духовно-морального виховання молодших школярів в умовах переходу на нові освітні стандарти

Зміцнення позитивних тенденцій у розвитку виховання сьогодні є

відправною точкою для якісно нового етапу у розвитку соціальної політики, освіти та соціально-педагогічного забезпечення процесу духовно-морального становлення дітей та молоді. Провідну роль у цьому питанні відіграє реалізація виховного компонента державного стандарту початкової загальної освіти (далі – Стандарт).

Наявність виховного компонента у Стандартах є знаковою. Виховний компонент включається до Стандартів вперше в історії вітчизняної системи освіти. Включення виховного компонента до Стандартів нового покоління дозволяє подолати суперечність між актуалізацією завдань формування у дітей та молоді гуманістичних цінностей, громадянської позиції та майже повною відсутністю в попередніх освітніх Стандартах положень щодо змісту, організації та результативності виховного процесу в освітньому закладі.

Зупинимось детальніше на окремих методологічних позиціях духовно-морального виховання молодших школярів в умовах переходу на нові освітні стандарти [51, с. 39].

Перша позиція — визначення статусу Концепції духовно-морального розвитку та виховання школярів і примірної програми виховання та соціалізації учнів.

Виховний компонент Стандарту представлений кількома документами. Серед них – концепція духовно-морального виховання школярів (далі – Концепція), зразкова програма виховання та соціалізації учнів (далі – Програма) тощо.

У Концепції духовно-морального виховання формулюються цілі та завдання виховання і соціалізації учнів, розкривається система базових національних цінностей, що лежить в основі навчально-виховного процесу, визначаються основні форми та методи духовно-морального розвитку громадянина в процесі урочної, позаурочної та позашкільної діяльності, у партнерських відносинах із сім'єю, інститутами громадянського суспільства [56, с. 222].

Приблизна програма розробляється на основі концепції. Вона є концептуальною та методичною основою для розробки освітнім закладом власної програми виховання та соціалізації школярів з урахуванням культурно-історичних, етнічних, соціально-економічних, демографічних та інших особливостей регіону, запитів учнів та їхніх батьків, регіональної спільноти.

Друга позиція – розкриття основних категорій духовно-морального розвитку та виховання учнів молодших класів.

Зміни до Закону «Про освіту» 2007 року ввели в мову документів, що регламентують діяльність системи освіти, категоріальне визначення — «духовно-моральний». Закон визначає дві категорії — духовно-моральний розвиток учнів та формування духовно-моральної особистості; через ці категорії розкриваються нормативні характеристики результатів діяльності освітньої системи країни.

Стандарт розкриває зміст наведеного в Законі «Про освіту» поняття «духовно-моральний розвиток учня». Воно розуміється як педагогічно організований процес послідовного розширення та зміцнення ціннісно-сміслової сфери особистості учня, розвитку його здатності свідомо вибудовувати ставлення до себе, своєї родини, інших людей, суспільства, держави, Вітчизни, світу загалом на основі прийнятих моральних норм та етичних ідеалів.

Третя позиція — визначення сучасного національного виховного ідеалу та ціннісних орієнтирів духовно-морального розвитку й виховання молодших школярів.

В основі організації навчально-виховного процесу лежить національний виховний ідеал, що розуміється як найвища мета освіти, високоморальне (ідеальне) уявлення про людину, на виховання, навчання та розвиток якої спрямовані зусилля основних суб'єктів національного життя: держави, сім'ї, школи, політичних партій, релігійних та громадських організацій.

Зміст виховного ідеалу визначають два найважливіші джерела. Перше джерело — Закон «Про освіту». У ст. 14, п. 1–2 сформульовано національні завдання, вирішення яких має забезпечувати зміст освіти: самовизначення особистості, створення умов для її самореалізації; зміцнення та вдосконалення правової держави; адекватний світовим стандартам рівень загальної та професійної культури суспільства; формування у учня картини світу, адекватної сучасному рівню знань та рівню освітньої програми (ступеня навчання); інтеграція особистості в національну та світову культуру; формування людини та громадянина, інтегрованого в сучасне йому суспільство та націленого на вдосконалення цього суспільства; формування духовно-моральної особистості; відтворення та розвиток кадрового потенціалу суспільства [61, с. 56].

Друге джерело — вітчизняний педагогічний досвід у всій його історичній повноті.

Тому необхідно говорити не про абстрактне особистісно орієнтоване виховання поза часом, культурою та суспільством, а про виховання особистості громадянина України. У цьому плані сучасний гуманістичний ідеал актуалізує такі якості особистості, як патріотизм, громадянськість, служіння Вітчизні, відданість традиціям.

Таким чином, сучасний національний виховний ідеал — це високоморальний, творчий, компетентний громадянин, який сприймає долю Вітчизни як свою особисту, усвідомлює відповідальність за сьогодення та майбутнє своєї країни, вкорінений у духовних і культурних традиціях українського народу.

Змістом духовно-морального розвитку та виховання є певні цінності, що зберігаються в релігійних, етнічних, культурних, сімейних, соціальних традиціях і передаються від покоління до покоління. У У концепції духовно-морального виховання школярів наведено систему базових національних цінностей.

Традиційними джерелами моральності є: патріотизм (любов до

України, до свого народу, до своєї малої батьківщини; служіння Вітчизні); соціальна солідарність (особиста та національна свобода; довіра до людей, інститутів держави та громадянського суспільства; справедливість, милосердя, честь, гідність); громадянськість (правова держава, громадянське суспільство, обов'язок перед Вітчизною, старшим поколінням та родиною, закон і правопорядок, міжетнічний мир, свобода совісті та віросповідання); сім'я (любов і вірність, здоров'я, достаток, шанування батьків, турбота про старших і молодших, турбота про продовження роду); праця та творчість (творчість і творення, цілеспрямованість і наполегливість, працьовитість, ощадливість); наука (пізнання, істина, наукова картина світу, екологічна свідомість); традиційні релігії [54, с. 28].

Із огляду на світський характер навчання в державних і приватних школах, цінності традиційних релігій засвоюються школярами у вигляді системних культурологічних уявлень про релігійні ідеали; мистецтво та література (краса, гармонія, духовний світ людини, моральний вибір, сенс життя, естетичний розвиток); природа (життя, рідна земля, заповідна природа, планета Земля); людство (мир у всьому світі, різноманіття та рівноправність культур і народів, прогрес людства, міжнародне співробітництво).

Так, в Освітній системі «Школа 2100» усі цінності згруповані у 2 групи: суспільні цінності, що регулюють поведінку людей; особистісні цінності, що формують духовний світ людини.

Перелік базових національних цінностей, наведений у Концепції, є обов'язковим. Освітній заклад під час розробки власної Програми може вводити додаткові цінності, що не суперечать встановленим у Концепції та сприяють більш повному розкриттю національного виховного ідеалу в навчально-виховному процесі.

Четверта позиція – моделювання системи духовно-морального розвитку та виховання молодших школярів за основними напрямками та видами діяльності учнів [14, с. 5].

У контексті найважливішого національного завдання та на основі національного виховного ідеалу формулюється мета сучасної освіти, одне з пріоритетних завдань суспільства та держави – виховання духовно-морального, відповідального, ініціативного та компетентного громадянина.

Зміст виховання розкривається в логіці інтегрованих характеристик основних напрямків процесу духовно-морального розвитку та виховання учнів:

- 1) виховання громадянськості, патріотизму, поваги до прав, свобод і обов'язків людини;
- 2) виховання моральних почуттів та етичної свідомості;
- 3) виховання працьовитості, творчого ставлення до навчання, праці, життя;
- 4) формування ціннісного ставлення до здоров'я та здорового способу життя;
- 5) виховання ціннісного ставлення до природи, навколишнього середовища (екологічне виховання);
- 6) виховання ціннісного ставлення до прекрасного, формування уявлень про естетичні ідеали та цінності (естетичне виховання).

Зміст, види та форми діяльності учнів конкретизуються відповідно до зазначених основних напрямів та їхніх ціннісних засад.

Зміст виховання в загальноосвітній школі групується навколо базових національних цінностей. У педагогічному плані кожна з них формулюється як питання, звернене людиною до самої себе, поставлене педагогом перед учнем, як виховне завдання, на пошук вирішення якого спрямована навчально-виховна діяльність: Що таке милосердя? Любов? Закон? Честь? [18, с. 35].

Кожна з базових цінностей, що педагогічно визначається як питання, перетворюється на виховне завдання. Для її вирішення школярі разом із педагогами, батьками, іншими суб'єктами духовного, культурного, соціального життя звертаються до змісту: загальноосвітніх дисциплін; літературних та художніх творів для дітей та юнацтва; періодичної

літератури, ЗМІ, що відображають сучасне життя; традиційних релігій; фольклору українського народу; історії своєї родини, роду; життєвого досвіду своїх батьків та прабатьків; суспільно корисної та особистісно значущої діяльності в рамках педагогічно організованих соціальних і культурних практик; інших джерел інформації та наукових знань.

Базові цінності не локалізовані в змісті окремого навчального предмета, форми чи виду освітньої діяльності. Вони пронизують весь навчальний зміст, весь уклад шкільного життя, всю багатопланову діяльність школяра як людини, особистості, громадянина: урочну; позаурочну (культурні практики); позашкільну (соціальні практики); сімейну; суспільно корисну [23, с. 112].

Серед пріоритетних механізмів та форм діяльності особлива увага в Програмі приділена розвитку дитячої самостійності, масовим заходам, сюжетно-рольовим та діловим іграм, вирішенню етичних завдань, проєктній діяльності тощо.

Наприклад, пропонуються такі форми організації діяльності з духовно-морального розвитку та виховання учнів:

- 1) сюжетно-рольові ігри: «Опиши свого однокласника» (назви якості, якими повинна володіти людина, щоб: а) вважатися твоїм другом; б) заслужити твою довіру; в) викликати симпатію);
- 2) ділові ігри: «Вірність слову»;
- 3) етичні бесіди на теми «Хто створив правила людської поведінки?», «Як ми виглядаємо?», «Хто такі егоїсти?»;
- 4) соціальні проєкти: «Допомога ветеранам», «Очистимо наш ставок»;
- 5) інформаційні проєкти: «Словник моральних понять і термінів», «Що в дружбі головне?», «Відважні герої України».

П'ята позиція – визначення місця навчального закладу у спільній діяльності школи, сім'ї та громадськості в духовно-моральному розвитку та вихованні молодших школярів.

Концепція являє собою ціннісно-нормативну основу взаємодії

навчальних закладів з іншими суб'єктами соціалізації - сім'єю, громадськими організаціями, релігійними об'єднаннями, закладами додаткової освіти, культури та спорту, засобами масової інформації. Метою цієї взаємодії є спільне забезпечення умов для духовно-морального розвитку та виховання молодших школярів [30, с. 301].

Шоста позиція – проєктування результатів духовно-морального розвитку та виховання молодших школярів.

На думку авторів зразкової Програми, кожен з основних напрямків виховання та соціалізації молодших школярів повинен забезпечувати прийняття ними відповідних цінностей, формування знань, початкових уявлень, досвіду емоційно-ціннісного осягнення дійсності та суспільної дії в контексті становлення ідентичності (самосвідомості) громадянина України.

Таким чином, усі духовно-моральні надбання, які отримав школяр внаслідок участі в тій чи іншій діяльності, є виховними результатами. Виховні результати будь-якого виду діяльності школярів розподіляються за трьома рівнями.

Перший рівень результатів – набуття школярем соціальних знань про суспільні норми, про устрій суспільства, про соціально схвалювані та несхвалювані форми поведінки в суспільстві тощо, початкового розуміння соціальної реальності та повсякденного життя.

Другий рівень результатів – набуття школярем досвіду переживання та позитивного ставлення до базових цінностей суспільства (людина, сім'я, Вітчизна, природа, мир, знання, праця, культура), ціннісного ставлення до соціальної реальності в цілому.

Третій рівень результатів – набуття школярем досвіду самостійної суспільної діяльності [33, с. 65].

Перехід від одного рівня виховних результатів до іншого повинен бути послідовним, поступовим. Досягнення відповідного рівня виховних результатів можливе за умови врахування освітньої форми діяльності учнів.

Наприклад, у такій формі проблемно-ціннісного спілкування, як етична бесіда, цілком можна вийти на рівень знання та розуміння школярами обговорюваного життєвого сюжету (проблеми). Але оскільки в етичній бесіді основний канал спілкування «педагог – діти», а безпосереднє спілкування дітей між собою обмежене, то в цій формі досить важко вийти на ціннісне ставлення школярів до розглянутої проблеми.

Приблизні результати, представлені в Програмі, слугують орієнтовною основою для проведення неперсоніфікованих моніторингових досліджень, складання портфоліо молодшого школяра з метою визначення ефективності виховної діяльності.

Сьома позиція – визначення орієнтовних вимог до умов духовно-морального розвитку та виховання учнів молодших класів [37, с. 267].

Для повноцінної реалізації духовно-морального розвитку учня та становлення його громадянської самосвідомості в кожній державній та приватній загальноосвітній школі, на думку авторів Концепції, мають бути реалізовані мінімально необхідні вимоги до умов виховання та соціалізації учнів, такі як: створення середовища освітнього закладу; організація взаємодії з суб'єктами виховання; інтегративний характер освітнього процесу; особистісно-соціальна спрямованість.

Розгляд особливостей проектування змісту виховного процесу в освітньому закладі в рамках Стандартів початкової загальної освіти дозволив нам дійти таких висновків.

Виховний компонент вперше в історії вітчизняної системи освіти включено до державних стандартів. Виховний компонент орієнтований на реалізацію гуманістичних пріоритетів сучасної соціальної політики, на створення умов для виховання в суспільній свідомості установок соціальної відповідальності, толерантності, патріотизму, сприяє розвитку та забезпеченню повноцінної реалізації виховного потенціалу освітніх закладів та інших соціальних інститутів у формуванні у дітей духовно-моральних ідеалів [42, с. 37].

Виховний компонент представлений такими документами: Концепція духовно-морального виховання школярів, Примірна програма виховання та соціалізації учнів, Програма створення виховного середовища в освітньому закладі та ін., які визначають мету, загальні завдання, ціннісні орієнтири, основні напрями, зміст та заплановані результати духовно-морального виховання та соціалізації учнів початкової школи.

Вимоги до умов духовно-морального розвитку та соціалізації учнів розкривають роль і місце соціальної функції виховання в системі життєдіяльності навчального закладу, спрямовані на формування єдиного виховного простору.

Отже, початкова школа має стати найважливішим, структуроутворюючим компонентом загальнонаціонального простору духовно-морального розвитку особистості, осередком не тільки інтелектуального, а й громадянського, духовного, культурного життя учня.

РОЗДІЛ 2.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ТА УМОВИ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Характеристика рівнів та психологічних показників духовно-морального розвитку особистості молодших школярів

Одне з основних завдань нашого теоретичного та експериментального дослідження полягає у виявленні психологічних показників (критеріїв) духовно-морального розвитку молодших школярів, які в своїй основі мають глибокі теоретичні та емпіричні підстави, прийняті більшістю дослідників у цій галузі і за якими можна охарактеризувати рівень духовно-морального розвитку молодших школярів.

Результатами нашого дослідження в даному питанні стало виявлення психологічних показників (компонентів), критеріїв та рівнів сформованості

духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра.

Молодший шкільний вік від 7 до 10 років є найважливішим періодом дитячого розвитку, що має самостійне значення. А. Запорожець, Л. Божович, А. Леонтьєв визначили молодший шкільний вік як період формування особистості, розвитку особистісних механізмів поведінки. Молодший школяр опановує навчальну діяльність та нормативну поведінку [49, с. 51].

На основі опанування моральних уявлень і понять та розвитку довільності всіх психічних процесів здійснюється інтенсивне формування духовно-моральної сфери особистості. Як зазначають вчені Л. Виготський, Д.Ельконін, Л.Божович, В.Мухіна, Є.Суботський, саме в молодшому шкільному віці починає формуватися моральна регуляція. Моральність дитини пов'язана з внутрішньою мотивацією її поведінки, що дозволяє дитині робити правильний моральний вибір. У процесі духовно-морального виховання в безпосередньому спілкуванні та спільній діяльності з дорослими, однолітками у молодшого школяра формуються інтегровані властивості особистості – моральні якості, які, закріплюючись у моральному досвіді дитини, зумовлюють її моральні дії, вчинки та ставлення.

Духовно-моральний розвиток особистості молодшого школяра передбачає усвідомлення дитиною самої себе; розвиток особистісних механізмів поведінки; розвиток моральних уявлень, понять та, на їх основі, моральної оцінки; виникнення нових мотивів вчинків. Воно пов'язане із загальним процесом соціального та психічного розвитку дитини, становленням цілісної особистості. Розвиток духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра є процесом набуття дитиною морального досвіду через освоєння заданих суспільством моральних зразків, що виробляються на основі базових етичних понять [33, с. 37].

Результатом духовно-морального розвитку молодших школярів стає моральна вихованість – система стійких морально-ціннісних мотивів, що

виявляються у ставленні дитини до однолітків і дорослих, її поведінці в цілому, заснованій на моральних еталонах і нормах [17, с. 169].

Духовно-моральний світ молодшого школяра передбачає процес задоволення його різноманітних потреб. Зовнішнім показником задоволення певної потреби є риса (якість, ознака) характеру молодшого школяра, що виявляється у конкретному вчинку, дії через моральний вибір [42, с. 113].

На думку С. Рубінштейна, «вчинком є не будь-яка дія людини, а лише така, в якій провідне значення має свідоме ставлення до інших людей, до суспільства, до норм суспільної моралі» [47, с. 8]. Продовжуючи думку С. Рубінштейна, Б. Ломов вважає, що вчинок – це суспільно значущий акт, який викликає вчинки інших людей, або їх сприяння, або протидію. Людина повинна передбачати можливі наслідки своїх вчинків і нести за них відповідальність [28, с. 83].

На основі аналізу наукової та науково-практичної літератури (Л. Божович, З. Васильєва, В. Зінченко, І. Мар'єнко, С. Рубінштейн, Л. Рувінський, В. Чепіков та ін.) [6, 20, 31, 47, 66], власних досліджень ми дійшли висновку, що стрижнем духовно-морального розвитку є моральний вчинок.

Духовно-моральний вчинок залежить від духовної енергії всіх компонентів, які, у свою чергу, безпосередньо залежать від духовно-моральної атмосфери культурно-освітнього простору школи. Необхідний системний взаємозв'язок компонентів духовно-моральної сфери молодшого школяра може існувати лише за певних зовнішніх і внутрішніх умов забезпечення діяльності молодшого школяра як об'єкта освітнього процесу школи, який повинен стати «на виході» справжнім суб'єктом.

Духовно-моральний вчинок є результатом сукупності «внутрішніх умов» молодшого школяра, до яких ми віднесли: потребово-мотиваційну, інтелектуально-вольову (когнітивну), емоційно-вольову та комунікативну сфери, що складають модель духовно-морального розвитку молодших

школярів, і проявляється у просторово-середовищній атмосфері.

Потребово-середовищна атмосфера сприяє виявленню інтересів, потягів, спонукань і прагнень школяра, визначає сукупність етичних цінностей і ціннісної орієнтації, а також сприяє розвитку духовно-моральних компонентів особистості молодшого школяра.

Просторово-середовищна атмосфера формування духовно-моральної сфери молодшого школяра включає в себе оновлений зміст духовно-морального виховання та освіти на основі етичних цінностей української культури, яка повинна відображатися в навчальному плані школи та визначати культурно-освітній простір [29, с. 113].

Показниками просторово-середовищної атмосфери школи є навчальні дисципліни та їх програмно-методичне забезпечення, що висвітлюють провідні світоглядні напрями у розгляді основоположних знань антропології людини, світогляду та ролі людини в навколишньому світі; реалізація особистісно-діяльнісного підходу до навчання на рівні творчої пошукової роботи у різноманітні її видів; емпатичний стиль спілкування у суб'єкт-суб'єктних відносинах вчителя та учня; високий рівень загальної та духовної культури вчителя.

У наступному підрозділі опишемо змістовні характеристики компонентів моделі духовно-морального розвитку молодших школярів.

2.2. Роль механізму функціонування духовно-моральної сфери у духовному вихованні особистості молодших школярів

Потребово-мотиваційний компонент духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра визначається наявністю бажання та потреби учня (його «хочу» і «треба») увійти та освоїти духовно-моральну атмосферу культурно-освітнього простору сім'ї, школи, вулиці, міста, рідного краю, щоб «стати» моральною особистістю.

Мотиваційно-потребовий компонент, що являє собою систему

домінуючих моральних потреб і мотивів діяльності та поведінки особистості молодшого школяра, виконує стимулюючу функцію. Моральні потреби як вихідні стимули активності особистості виражають внутрішню переживану нею потребу в певній дії або вчинку [35, с. 49].

На основі моральних потреб формуються моральні мотиви особистості, які також виступають у якості суб'єктивних стимулів її поведінки та діяльності. Моральний мотив є формою прояву потреби, тим, заради чого людина здійснює певні дії або вчинки. Тому, якщо моральні потреби виражають лише загальні тенденції активності особистості, її потяги, бажання та прагнення, то в моральних мотивах виражаються мета та прогнозований результат, якого людина має намір досягти в процесі задоволення потреби, що виникла.

Показниками потребово-мотиваційного компонента духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра є інтереси в галузі мистецтва (знання тих напрямків літератури, музики, живопису, які спонукають до творчої діяльності, відвідування театрів, музеїв, читання книг тощо), ієрархія етичних цінностей в особистісному уявленні (судження про високі етичні цінності буття людини, їх ранжування та дотримання у практичній життєдіяльності), прагнення до творчої діяльності (навчально-творча робота, заняття на факультативних курсах, у клубах, гуртках тощо) [37, с. 36].

Інтелектуально-вольовий компонент, що виконує орієнтаційно-оцінювальну функцію, як розуміння моральних норм або правил поведінки (що я про себе знаю), характеризується стійкою мотивацією учня до засвоєння (його «хочу» і «треба» «мати») етичних знань, а також наявністю моральних переконань.

Моральні переконання являють собою довіру до іншої людини, правдивість у розвитку, душевну стійкість у скрутних життєвих ситуаціях. Щоб здійснювати моральні вчинки, поводитися морально, людина повинна знати моральні норми людських взаємин, правила поведінки. Тільки за

наявності етичних знань можливий усвідомлений вчинок і його моральна оцінка, в якій мірі він відповідає або ж суперечить прийнятим у суспільстві нормам моралі [38, с. 248].

Тому знання молодшими школярами моральних норм та пов'язаних із ними етичних вимог і правил є однією з необхідних умов формування моральних якостей їхньої особистості. При характеристиці значення моральних знань дуже важливо встановити, наскільки молодші школярі здатні усвідомити соціальну та особистісну значущість цих знань, використовувати їх для аналізу конкретних моральних вчинків та оцінки останніх відповідно до існуючих у суспільстві моральних норм і принципів поведінки. Наявність такої здатності у молодших школярів є необхідною психологічною умовою перетворення етичних знань на моральні погляди.

Моральні погляди являють собою оціночні судження особистості, які формуються на основі усвідомлення молодшими школярами соціальної та особистісної значущості моральних вимог, правил і норм та виражають їхнє ставлення до них, а також до своїх вчинків і поведінки інших людей.

Практика впровадження інноваційної педагогічної системи з духовно-морального виховання особистості сучасного школяра переконливо довела ефективність використання такої форми роботи з виявлення рівня розвитку інтелектуально-вольового компонента духовно-моральної сфери особистості, як робота зі словником, яка формує особистість учня через споглядання, зосередження, віднесення, співставлення та інші способи буття. Словникова робота з етичними поняттями сприяє з'ясуванню сформованості категоріального пласту знань про духовно-моральні норми поведінки людини [48, с. 287].

Показниками інтелектуально-вольового компонента духовно-моральної сфери виступають знання про духовну сутність і цілісність особистості людини, роль самовиховання та саморозвитку духовного світу, вміння звертатися до самопізнання та самооцінювання свого духовного стану на рівні обраного особистістю духовного ідеалу з притаманними для

нього етичними цінностями.

Емоційно-вольовий компонент, що означає те, як молодший школяр ставиться до своїх вчинків, які почуття при цьому відчуває, визначає здатність молодшого школяра реалізувати своє волевиявлення і набуті ним теоретичні знання про етичні цінності в соціальній практиці, що дозволяє йому рефлексувати свій внутрішній стан і зовнішній вчинок сторони, як особистість [50, с. 158].

У духовно-моральному житті молодших школярів особливу роль грають емоційні зйомки. Це – емоційність події, коли дія зберігається і зберігається в емоційній пам'яті людини і проявляє себе як самостійна категорія життєдіяльності. Емоційні зйомки формують ставлення дитини до подій, людей, предметів, задають поведінку, керують її вчинками. Вони зумовлюють настрій, тон, інтонацію мови учня. Саме на етапі усвідомлення молодшими школярами засвоєних моральних знань та збагачення їх відповідними переживаннями відбувається становлення моральної саморегуляції особистості. Тому нерозривна, органічна єдність етичних знань, моральних емоцій і почуттів може бути одним із суттєвих внутрішніх спонукань (мотивів) моральної поведінки молодших школярів. Емоційно-вольовий компонент духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра сприяє формуванню вольових якостей, властивостей, умінь, навичок для вирішення практичних завдань у ситуації морального вибору [51, с. 201].

Важливою складовою моральної поведінки особистості молодшого школяра є комунікативний компонент, складовими частинами якого є моральні вміння, навички та звички, а також вольові властивості і означає те, як молодший школяр засвоїв правила і використовує їх у своїй поведінці.

Моральні вміння слід розглядати як початкову ступінь оволодіння молодшими школярами певними моральними діями з урахуванням засвоєних моральних вимог, правил і норм. Моральними навичками виступають досить освоєні молодшими школярами моральні вміння, що

характеризуються мимовільністю прояви у поведінці. Моральні вміння та навички є основою для формування відповідних моральних звичок поведінки, які включають сукупність моральних дій і є психологічними утвореннями, що виникають як результат умовнорефлекторної діяльності індивіда.

Таким чином, комунікативний компонент духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра визначає наявність чи відсутність кола умінь, навичок на вирішення практичних завдань у ситуації морального вибору. Показниками комунікативного компонента є вміння: визначати різновиди вчинків людини; визначати її внутрішній стан; визначати якість (рису) характеру людини; визначати причинно-наслідковий зв'язок між внутрішнім станом людини та якістю (рисом) її характеру; давати оцінку вчинкам людини у конкретній життєвій ситуації; моделювати свою поведінку в аналогічній ситуації; аналізувати свої вчинки у запропонованій ситуації; відстоювати, обґрунтовуючи свою позицію, точку зору з опорою на моральний імператив поведінки; приймати рішення у ситуації вибору, спираючись на моральний імператив поведінки; нести відповідальність за прийняте рішення у ситуації вибору.

Вольові властивості особистості молодших школярів є структурними та змістовними проявами духовно-моральної сфери молодшого школяра.

По-перше, спостереження за поведінкою та діяльністю молодших школярів показують, що практична реалізація навіть морального вміння нерідко вимагає від них значного вольового зусилля.

По-друге, моральні якості характеризуються дієвістю, детермінують поведінку особистості, а це означає, що їхня практична реалізація в тих чи інших умовах і ситуаціях визначає, як функціонуватиме воля.

По-третє, вольові властивості особистості взаємопов'язані з іншими змістовними компонентами у структурі духовно-моральної сфери молодшого школяра. Так, С. Рубінштейн, називаючи волю «хребтом характеру», зазначав, що «особливості вольової сфери, переходячи у

властивості (якості) особистості, утворюють істотні риси характеру» [47, 7].

Ідею тісного зв'язку вольових якостей особистості з її моральністю висловлювала також Л. Божович. «Виховання вольової людини, - писала вона, - є водночас і виховання людини моральної. Виховання волі та виховання моральності є дві сторони одного й того самого процесу» [6, с. 276].

Змістовно-процесуальна сторона комунікативного компонента духовно-моральної сфери молодшого школяра відображає зв'язок суб'єктивних психологічних утворень у свідомості дитини з об'єктивним світом, в якому проявляється дієвість її моральних якостей, сприяє виявленню навички моделювання особистісної поведінки у запропонованій ситуації через : існування, опір, голосування, володіння, участь та інші способи буття.

Таким чином, механізм функціонування духовно-моральної сфери особистості молодших школярів є функціонування складових її компонентів як усередині кожного з них, так і у взаємодії їх один з одним у певному інтегрованому взаємозв'язку. Реалізація кожного з компонентів залежить від «ядра» - вчинку як основи духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра.

Особливості розробленої моделі розкривають систему структурних компонентів духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра: орієнтованість на молодший шкільний вік; взаємопов'язаність, взаємопроникність і взаємодоповнюваність компонентів, що входять до її складу; кожен структурний компонент можна продіагностувати з виявлення рівня сформованості моральної вихованості молодших школярів. І це дозволяє правильно визначити виховні завдання певний період, намітити основні напрями їх реалізації, спланувати виховну роботу, скласти програму духовно-морального виховання учнів весь період навчання у початковій школі [4, с. 165].

Принципово важливим є вирішення питання критеріїв оцінки

реального рівня сформованості духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра. Виділено такі критерії:

- критерій морального знання – що молодший школяр знає? Ознаки: знання та розуміння базисних етичних понять, моральних норм, моральних якостей особистості, еталонів та правил моральної поведінки та відносин. Подання про відповідальність за свої дії та вчинки;
- критерій моральних відносин - як ставиться? Ознаки: адекватне сприйняття дійсності, прийняття себе та інших, щира зацікавленість іншою людиною, свіже сприйняття світу з акцентом на його позитивних сторонах; ставлення до дорослих і однолітків, засноване на доброзичливості, чуйності, терпимості, ввічливості;
- критерій моральної поведінки - як він поводить? Ознаки: здатність виконувати моральні норми та вимоги, здійснювати потрібні, корисні, дії, що схвалюються; вміння протистояти спокусі, порушувати ці правила; здатність правильно вирішувати моральні дилеми та здійснювати моральний вибір.
- критерій морального переживання – що він відчуває? Ознаки: здатність довіряти своїм відчуттям та розглядати їх як основу для вибору поведінки; поступаючи морально, відчувати позитивні почуття; при порушенні правил переживати почуття сорому, провини, бажання змінитися.

Загальний критерій морального розвитку характеризується єдністю та повагою, ідентичною позитивною модальністю всіх перелічених вище ознак. На найвищому рівні всі критерії виявляються позитивно. На нижчому рівні вони не виявляються, або вказують на розрив між моральною свідомістю та поведінкою, стосунками та переживаннями.

За підсумками запропонованих критеріїв виділено такі рівні духовно-морального розвитку молодших школярів [6, с. 5].

Перший рівень (високий, оптимальний) - рівень позитивної єдності

моральної свідомості, почуттів та поведінки («маю» моральні знання та переконання та «умію» ними користуватися) - домінування в структурі особистості моральних потреб та мотивів; наявність усвідомленої системи етичних знань; стійких моральних звичок та їх інтеграція у моральні якості. Самостійна морально-мотивована поведінка; постійна позитивна спрямованість у поведінці та діяльності; усвідомлення як соціальної, а й особистісної значимості моральних правил і норм; позитивне ставлення до них (виконання всіх педагогічних вимог); стійка звична поведінка; активну протидію вчинкам, що суперечать моральним правилам та нормам; «хочу» та «треба» вдосконалюватися; етичний вибір повністю відповідає етичним нормам: вчинок високоморальний.

Другий рівень (вищий за середній, добрий) - рівень ситуативної позитивної єдності моральної свідомості та поведінки («маю» моральні знання та переконання і досить «умію» ними користуватися) - поява в структурі особистості моральних потреб та мотивів; наявність системи моральних уявлень та понять; достатня кількість моральних навичок та сформованість моральних звичок поведінки. Стійка позитивна спрямованість учня на вдосконалення своєї поведінки; усвідомлення соціальної значущості моральних правил і норм, позитивне ставлення до них; помітний прояв тенденції до самостійної морально-мотивованої (мимовільної) поведінки; «не дуже хочу» та «треба» вдосконалюватися; моральний вибір переважно відповідає етичним нормам: вчинок - моральний.

Перший і другий рівні духовно-морального розвитку молодших школярів характеризуються наявністю у духовно-моральній структурі особистості молодшого школяра досить високого ступеню інтеграції всіх її компонентів [9, с. 154].

Третій рівень (середній, достатній) – рівень позитивної ситуативної єдності моральних почуттів та поведінки («маю» моральні знання та переконання, але не зовсім достатньо «умію» ними користуватися) –

наявність моральних потреб та мотивів; засвоєння значної частини моральних уявлень про моральні правила та норми; сформованість як умінь і навиків, так і окремих моральних звичок. Спрямованість молодшого школяра, що визначилася поліпшенням своєї поведінки; непогане знання моральних правил і норм, але індиферентне ставлення до них; ситуаційний характер поведінки, можливий прояв окремих аморальних дій; «не хочу», але «треба» вдосконалюватися; моральний вибір переважно відповідає етичним нормам: вчинок - моральний.

Що стосується поведінки та діяльності молодших школярів, які мають третій рівень духовно-морального розвитку, то одні з них можуть демонструвати морально бездоганну поведінку не через гарну вихованість, а через якісь егоїстичні потреби та мотиви; інші виявляють «поведінковий дуалізм» (А. Зосімовський); треті через брак моральних знань і несвідомості їхньої значимості і навіть нестійкості моральних умінь, навичок і звичок, можуть порушувати окремі правила і норми поведінки, піддаватися негативному впливу однолітків і старших дітей [13, с. 67].

Четвертий рівень (нижчий за середній, прикордонний) - рівень відсутності єдності моральної свідомості, почуттів та поведінки («маю» моральні знання та переконання, але «не вмію» ними користуватися) - наявність деяких моральних потреб та мотивів; сформованість окремих уявлень, умінь та навичок поведінки. Поява прагнення покращити свою поведінку; суто інформаційне, неусвідомлене (репродуктивне) знання деяких правил та норм; реалізація у поведінці моральних умінь вимагає від учня великих вольових зусиль та постійного контролю з боку дорослих, іноді прояв негативних дій та вчинків «не хочу», але «треба» вдосконалюватися. Моральний вибір частково відповідає етичним нормам: у поведінці спостерігаються як моральні, і аморальні вчинки.

Четвертий рівень сформованості духовно-морального розвитку молодших школярів – явище досить поширене, пояснюється вадами і прорахунками у створенні духовно-морального виховання, як у

дошкільному, так і у молодшому шкільному віці. Вчинення молодшими школярами окремих негативних і аморальних дій і вчинків свідчить часто не так про низьку духовно-моральну вихованість їхньої особистості в цілому, як про несформованість у них тієї чи іншої моральної якості або її окремих структурно-змістовних психологічних компонентів.

Так, прояв молодшими школярами недисциплінованості і відсутність ввічливості (наприклад, прояв нетактовності у спілкуванні з дорослими, грубості і навіть фізичної сили з однолітками) пов'язані, як правило, не з наявністю міцно укорінених негативних звичок, а скоріше, зумовлені егоїстичними відсутністю і несвідомо сформованими позитивними навичками [16, с. 12].

П'ятий рівень (низький, незадовільний, нульовий) – рівень негативної єдності моральної свідомості, почуттів та поведінки («не маю» моральні знання та переконання та «не вмію» ними користуватися) - відсутність моральних потреб та мотивів; наявність окремих розрізнених уявлень про моральні правила та норми поведінки, несформованість моральних умінь. Переважання хворих (егоїстичних) устремлінь; незнання моральних правил і норм та негативне до них ставлення (ігнорування педагогічних вимог); прояв негативних дій і навіть аморальних та протиправних вчинків; «не хочу» і «не треба» вдосконалюватися. Моральний вибір – бездіяльність, аморальний вчинок. При цьому виявлено, що п'ятий рівень сформованості духовно-морального розвитку молодших школярів зустрічається вкрай рідко і характерний переважно для педагогічно занедбаних дітей [17, с. 155].

Таким чином, запропонована система критеріїв та рівнів сформованості духовно-морального розвитку молодших школярів відображає духовно-моральний зміст внутрішньої структури особистості, враховує ступінь її сформованості та прояви у поведінці та діяльності молодших школярів.

Духовно-моральна сфера особистості молодшого школяра розглядається як інтегральна єдність та взаємодія моральної свідомості,

почуттів, переконання, позицій, моральних звичок, умінь та навичок поведінки дитини, динаміка якої обумовлена характером інтеріоризації – екстеріоризації етичних понять.

Духовно-моральний розвиток особистості молодшого школяра є цілеспрямований процес розвитку та становлення особистості дитини молодшого шкільного віку під впливом виховання, навчання та просторово-середовищної атмосфери, спрямованої на розвиток духовно-моральної сфери особистості, а саме її основних компонентів (потребово-мотиваційного, інтелектуально-вольового, емоційно-вольового, комунікативного), що виступають мотивацією до подальшого пізнання самого себе, відносин з навколишнім світом на основі духовно-моральних цінностей.

Під «духовно-моральним вихованням» ми розуміємо цілеспрямований процес формування духовно-моральних компонентів особистості молодшого школяра, які знаходять свій прояв у моральних почуттях, емоціях (дбайливість, чуйність, ввічливість, добросердечність, любов, віра, совість); моральних переконаннях (здатність до розрізнення добра і зла, обов'язок, справедливості); моральної позиції (громадянство, патріотизм, відповідальність, дисциплінованість, ощадливість); моральних звичках, вміннях та навичках поведінки (товариськість, самостійність, толерантність, усвідомлюваність психічних процесів та станів, емпатійності) [18, с. 36].

Таким чином, нами визначено методологічні орієнтири дослідження, розкрито категорії духовності та моральності у філософсько-педагогічному контексті, проведено аналіз духовно-моральної ситуації на сучасному етапі; виявлено психолого-педагогічні передумови духовно-морального розвитку особистості молодших школярів.

У результаті проведеного дослідження була розроблена модель духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра, що включає потребу-середовищу атмосферу, потребу-мотиваційний,

інтелектуально-вольовий, емоційно-вольовий, комунікативний компоненти.

Визначено критерії морального розвитку молодших школярів: морального знання, моральних відносин, моральної поведінки, морального переживання, морального розвитку.

Виявлено п'ять рівнів духовно-морального розвитку молодших школярів: високий (оптимальний), вищий за середній (хороший), середній (достатній), нижчий за середній (прикордонний), низький (незадовільний, нульовий), що характеризуються своєрідністю розвитку кожного компонента.

Запропонована теоретична психолого-педагогічна модель духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра за виділеними критеріями сприяє вивченню рівнів сформованості духовно-моральної сфери особистості молодших школярів та характеру впливу на духовно-моральне становлення молодших школярів, про механізми впливу якого йтиметься у наступному розділі нашої роботи.

РОЗДІЛ 3.

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

3.1. Дослідження духовно-морального розвитку особистості молодших школярів

Дослідження проводилося на вибірці учнів молодшого шкільного віку (7-10 років), що складається з 60 осіб.

Мета дослідження: на основі теоретичного аналізу наукової, науково-практичної літератури з духовно-морального розвитку розробити теоретичну модель духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра та апробувати її в умовах емпіричного дослідження.

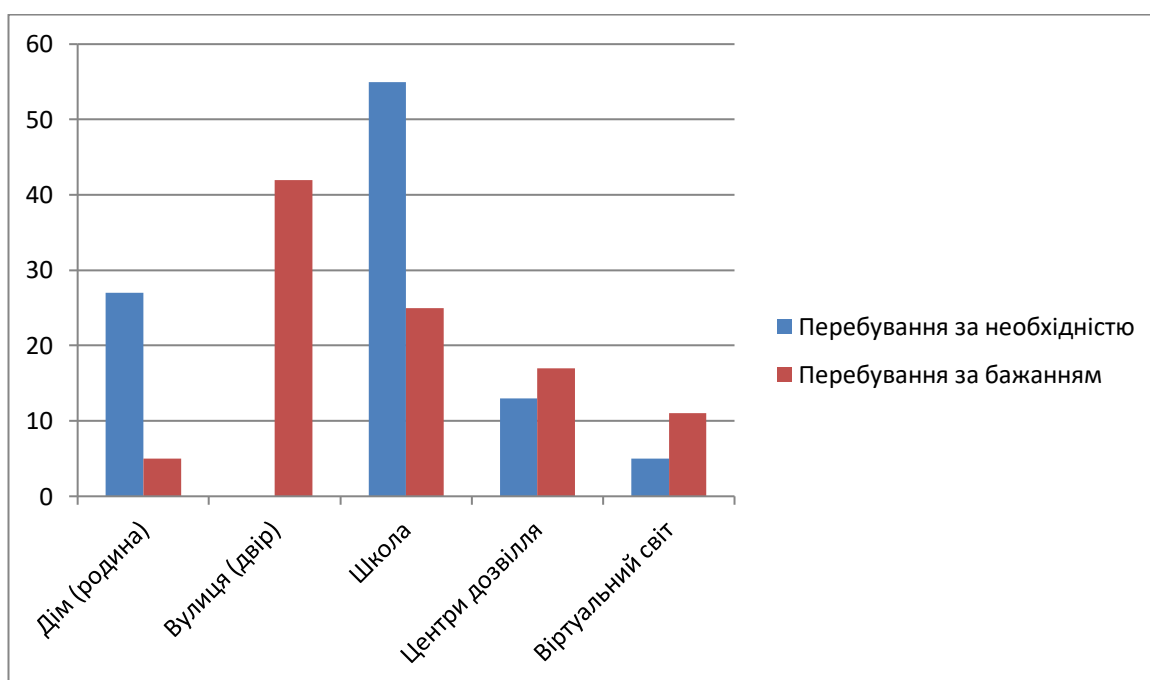
Методи дослідження: емпіричні методи: психодіагностичні (включене спостереження за процесом духовно-морального розвитку молодших школярів, бесіда, інтерв'ю, проєктивні методи, анкетування, тестування, ігри, аналіз проблемних ситуацій та вирішення завдань морального змісту); психолого-педагогічний експеримент (що констатує, формує).

База дослідження: Херсонський НВК №15 Херсонської міської ради, діти молодшого шкільного віку від 7 до 10 років (1 кл. - 15чол., 2 кл. - 15чол., 3 кл. - 15 чол., 4 кл. - 15чол., n = 60чол.).

Діагностика та дослідження просторово-середовищної атмосфери духовно-морального розвитку молодших школярів.

Методика №1. Вплив культурно-освітнього простору та середовища на духовно-моральне становлення особистості молодшого школяра (анкета). (Див. Додаток А)

Мета: визначити чинники впливу духовно-морального становлення особистості учня молодшого шкільного віку. Провівши кількісну та якісну обробку отриманих результатів, ми отримали дані про інтереси, потяги, спонукання та прагнення молодшого школяра до духовно-моральної досконалості, наочно представлених у гістограмах на рисунках 3.1. та 3.2.

Рисунок 3.1. Гістограма впливу культурно-освітнього простору і середовища на духовно-моральне становлення особистості учня молодшого шкільного віку

За результатами, зображеними на гістограмі на рис. 3.1., бачимо, що з більшості піддослідних (55%/33 чол.) місце перебування «за потребою» (бо «так треба») є школа, у 27%/16 чол. - будинок (сім'я), а у 13% / 8 чол. -

центри дозвілля (бібліотека, театр, к/театр, музей, концертний зал та ін.).

Місцем перебування «для душі» (бо «так хочеться») більшість випробуваних (42%/25 чол.) є вулиця, у 25%/15 чол. - школа, у 17%/10 чол. - центри дозвілля (бібліотека, театр, к/театр, музей, концертний зал та ін.), у 5%/3 чол. - будинок (сім'я).

Зазначимо також, що діти, які обрали місце перебування «за потребою» та «для душі» бібліотеку, театр, к/театр, музеї та ін. навчаються, як правило, на «добре» та «відмінно». Вони більш ініціативні, активні в навчанні, у додатковій освіті, багато і люблять читати, проявляють постійний інтерес до рідної культури, до історії свого краю, музики, живопису, охоче діляться знаннями з товаришами.

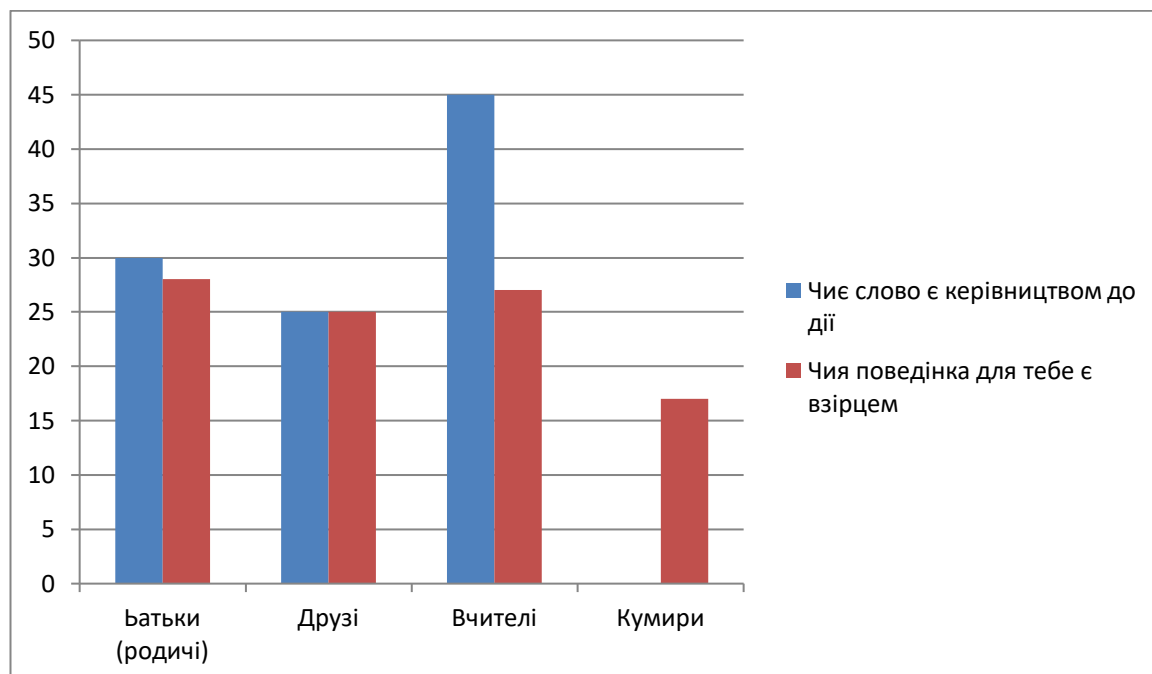
У їхній поведінці спостерігаються елементи духовно-моральної поведінки: вони не допускають неповажного ставлення до себе та оточуючих, дотримуються загальноприйнятих моральних норм поведінки, мають стійкий імунітет до аморальної, некоректної лексики.

Молодші школярі, які обрали місце перебування «за потребою» та «для душі» школу, навчаються на «добре» та «задовільно», для них характерне позитивне ставлення до своїх обов'язків і виявляється у прояві самостійності, дисциплінованості, ініціативні та організовані у виконанні дорученої роботи. Майже половина випробовуваних обрали місце перебування «для душі» вулицю, цих дітей відрізняє підвищена самостійність у дії, майже завжди є бажання допомогти іншим, чуйні до прохань, але найчастіше дотримуються норм загальноприйнятої етики взаємовідносин під тиском дорослих, нерозбірливі у виборі лексики, припускають неповажне.

За результатами, зображеними на гістограмі на рис. 3.2, бачимо, більшість випробуваних (45% /27 чол.) питанням «Чиє «слово» тобі керівництво до вчинку (дії)?» обрали вчителі: 18% піддослідних (30 чол) – батьків (родичів), 25%/15 чол – друзів.

На запитання «Чи «вчинки» (поведінка) для тебе є зразковими?»

піддослідні віддали перевагу батькам (28%/17 чол.) та вчителям (27%/16 чол.), а також друзям (25%/15 чол.) та кумирам (письменникам, акторам, художникам, спортсменам та ін.) (20%/12 чол.)

Рисунок 3.2. Гістограма впливу культурно-освітнього простору і середовища на духовно-моральне становлення особистості учня молодшого шкільного віку

Таким чином, переважна більшість випробовуваних висловлюють позитивне ставлення до вчителя, яке виражається у довірі та авторитеті: слово вчителя є керівництвом до вчинку (дії) і самі вчинки (поведінка) вчителя є зразковими. Через вікові особливості розвитку молодших школярів вчитель є для них незаперечним авторитетом. Тільки той вчитель надає виховний вплив на учнів, викликає в них прагнення до моральної досконалості, який завдяки своїм знанням, своєму широкому кругозору та високій моральності є взірцем для наслідування, завойовує у дітей повагу, довіру та авторитет.

Тому створення та вміле використання вчителем методичних прийомів та спеціальних виховних умов сприяють збудженню у молодших школярів внутрішніх протиріч між досягнутим та необхідним рівнями

духовно-моральної вихованості та формування духовно-моральних потреб та мотивів поведінки. Стимулювання внутрішнього прагнення учнів, їхньої власної активності у роботі над своїм духовно-моральним удосконаленням – один із найважливіших напрямів роботи вчителя початкових класів з духовно-морального виховання.

Майже третина всіх піддослідних вважають слово батьків керівництвом до вчинку, а їхні вчинки зразковими, що вказує на те, що вплив сім'ї на дитину сильніший, ніж вплив таких чинників, як засоби масової інформації, вулиця. Хоча, звичайно, тут необхідно враховувати, що моральні відносини, до яких включаються учні поза школою, регламентуються та спрямовуються традиціями сімейного виховання та вимогами батьків. Найчастіше буває, що у школі учні виявляють належну вихованість, а у сім'ї нерідко допускають непослух, нетактовність у спілкуванні тощо. Тому вивчення духовно-морального розвитку молодших школярів, його діагностика має здійснюватися в умовах шкільного та сімейного виховання. Це дозволяє як значно підвищити його об'єктивність, а й педагогічно спрямувати сімейне виховання, виключити стихійність його впливу духовно-моральне формування дитини.

У 20%/12чол. випробуваних зразковими вважають учинки кумирів (письменників, акторів, художників спортсменів та інших.). Прагнучи бути схожим на такий зразок, молодший школяр намагається виявляти у своєму повсякденному житті якості, властиві цим зразкам.

Таким чином, формування моральних потреб та мотивів молодших школярів здійснюється під впливом зразків поведінки інших людей. З одного боку, показ позитивних вчинків викликає в учнів наслідування, прагнення копіювати у поведінці ті чи інші дії однолітків. З іншого боку, спостерігаючи та аналізуючи живі зразки духовно-моральної поведінки, учні початкових класів краще осмислюють сутність та зміст моральних відносин. Це також змушує молодших школярів усвідомлювати, як вони роблять і як необхідно чинити в тій чи іншій ситуації, побачити і внутрішньо

пережити моральні недоліки, що збуджує їхнє прагнення та активність у покращенні своєї поведінки та діяльності.

Методика №2. Для вивчення впливу середовища на духовно-моральний розвиток особистості молодшого школяра нами було застосовано методику «Середовище та його вплив на розвиток особистості молодшого школяра» (див. Додаток Б)

Мета: визначити вплив середовища на формування та розвиток особистості молодшого школяра.

За результатами методики, бачимо, що більшість випробовуваних вважають, що на формування та розвиток їхньої особистості істотно впливають умови шкільного навчання (100%), будинок (сім'я) - 95% (57 чол.), центри дозвілля (бібліотека, театр, кінотеатр, музей, концертний зал тощо) збіднює, притуплюють їхній розвиток розважальні центри (дискотека, кафе, бар, ресторан та ін.) – 100%, вулиця – 63% (38 осіб).

Молодші школярі впевнені в тому, що навчальні заняття в школі також позитивно позначаються на їхньому загальному фізичному стані (97% / 58 чол.), будинок (сім'я) (95% / 57 чол.), центри дозвілля (бібліотека, театр, кінотеатр, музей, концертний зал тощо) (90% / 54) центри (дискотека, кафе, бар, ресторан та ін.) та вулиця (85% або 51 чол.).

На думку піддослідних, їх об'єднує, гуртує, перш за все, будинок (родина), школа, центри дозвілля (87%/52 чол.), вулиця (двір) (80%/48 чол.), розважальні центри (76%/45 чол.), церква (73%/44 чол.); а відокремлюють або віддаляють випробовуваних (68%/41) інтернет.

Висновок: діагностика просторово-середовищної атмосфери духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра виявила, що місцем перебування «для душі» (бо «так хочеться») для більшості піддослідних є вулиця, лише третина молодших школярів вважають – школу, тоді як школа ж виступає місцем перебування «за потребою» (бо «так треба»).

У свою чергу, молодші школярі вважають, що на формування та розвиток їхньої особистості істотно впливають умови шкільного навчання,

що саме школа допомагає їм розвиватися, згуртовує, а збіднює, відокремлює – вулиця.

Діагностика та дослідження потребово-мотиваційного компонента духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра. Методика №1. Діагностика моральної самооцінки. (Додаток В). Мета: визначити рівень моральної самооцінки молодших школярів. За результатами, зображеними на діаграмі рис. 3.3. бачимо, що в 15% (9 чол.) піддослідних виражений високий рівень моральної самооценки; 48%/29чол. - середній рівень моральної самооцінки; 25%/15чол. - моральна самооцінка перебуває на рівні нижче середнього; 12%/7чол. - низький рівень моральної самооцінки.

Рисунок 3.3. Діаграма вираження рівня моральної самооцінки за методикою моральної самооцінки

Відзначимо також, що молодших школярів з високим рівнем моральної самооцінки характеризують завжди духовно-моральні якості особистості: доброта, чуйність, уважність, справедливість в оцінках, сміливість у вчинках, поступливість у поведінці, а у випробуваних середнього рівня моральної самооцінки ці якості виявляються майже завжди. Діти з моральною самооцінкою нижче середнього рівня агресивно

реагують на справедливу критику, на поведінку, що зачіпає, провокує. Випробуваних з низьким рівнем моральної самооцінки характеризує несформованість уявлення про моральні якості [22, с. 166].

Методика №2. Методика діагностики моральної мотивації

Ціль: визначити рівень моральної мотивації молодших школярів. (Додаток Г).

Рисунок 3.4. Діаграма вираження рівня моральної мотивації за методикою моральної мотивації

За результатами, зображеними на діаграмі 3.4., бачимо, що з 17%/10чол. випробуваних відзначається високий рівень моральної мотивації, для них характерна самостійна морально-мотивована поведінка, постійна позитивна спрямованість у поведінці та діяльності, усвідомлення як соціальної, так і особистісної значимості моральних правил і норм, активна протидія вчинкам, суперечливим моральним правилам та нормам.

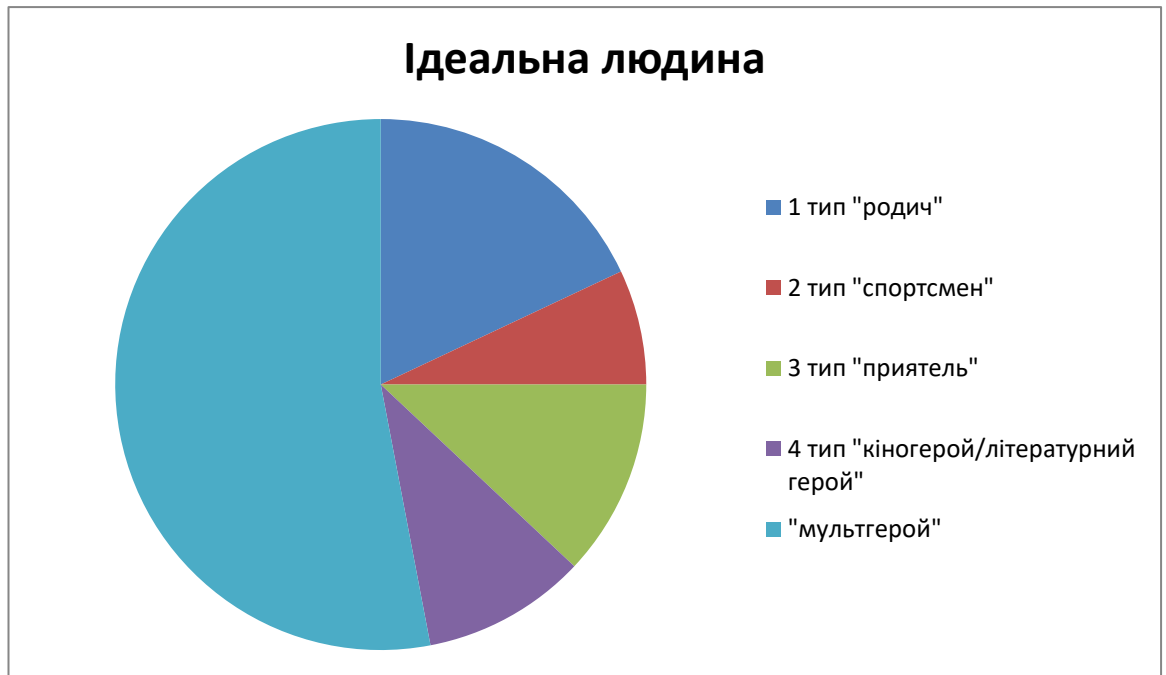
Вони готові надати допомогу, здатні до співчуття, доброзичливі, терплячі, справедливі в оцінках. Найбільшу групу (50%/30чол.) склали випробувані, які мають середній рівень моральної мотивації. Для них характерна стійка позитивна спрямованість на вдосконалення своєї поведінки, помітний прояв тенденції до самостійної морально-мотивованої

(мимовільної) поведінки. У такій поведінці спостерігаються елементи моральної поведінки: турбота про молодших, чуйність до прохань, самокритичність у вчинках. Інші учні мають нижче середнього (20%/12чел) і низький рівень (13%/8чел) моральної мотивації, у них відзначається наявність деяких моральних потреб і мотивів, сформованість окремих уявлень, умінь та навичок поведінки. Так, прояв молодшими школярами недисциплінованості і відсутність ввічливості (наприклад, прояв нетактовності у спілкуванні з дорослими, грубості і навіть фізичної сили з однолітками) пов'язані, як правило, не з наявністю міцно укорінених негативних звичок, а скоріше, зумовлений егоїстичними відсутністю і невідомо як сформованими позитивними навичками.

Методика №3 «Ідеальна людина».

Мета: виявлення ціннісних орієнтацій та ідеалів щодо молодшого школяра, ставлення до того, яким він має бути, тобто образ ідеальної людини. Апробація методики дозволила емпірично виділити такі типи ідеалу людини, умовно названих: «обличчя з мікросоціального оточення (родич)», «спортсмен», «приятель», «кіногерой, літературний герой», «мультгерой».

За результатами, зображеними на діаграмі на рис. 3.5, ми бачимо, як розподілилися вибори цих типів ідеалу серед учнів у молодших класах.

Рисунок 3.5. Діаграма вираження ціннісних ідеалів молодшого школяра за методикою «Ідеальна людина»

Провівши методику «Ідеальна людина», ми виявили, що в малюнках виразно проявляється вплив телебачення, дитяча та підліткова «мода» на героїв, так як більшість піддослідних (53%/32 чол.) називають героїв мультфільмів, відзначаючи такі якості, як «сильний» (Суперкіт, Страшний); «смішні» (Лунтик, Заєць, Том та Джеррі); «добра», «красива» (Леді Баг, Попелюшка, Жасмин, Русалонька). Ми можемо наголосити тут на кількох тривожних моментах.

По-перше, дітям було дуже складно назвати ідеального книжкового персонажа, на відміну від широкого спектру різних героїв фільмів, серіалів, комп'ютерних ігор. Ми можемо говорити, що діти перестали читати. Очевидно, нинішнє покоління дітей дуже спрямоване на такі форми проведення свого вільного часу, як перегляд телевізійних програм, фільмів (не завжди якісних), а також, що стало новою тенденцією у зв'язку зі зростаючою доступністю, комп'ютерні ігри.

Тут важливо відзначити, що комп'ютерні ігри, які привертають увагу своєю графікою, відчуттям реальності, що несуть насправді величезну небезпеку для дитячої психіки. Насамперед, подібні ігри, особливо ігри від

першої особи, призводять до формування комп'ютерної залежності, що у свою чергу призводить до різних проблем у навчальній діяльності (навчання йде на другий-третій план), у вольовій сфері – дитина не може зупинитися, гра стає головною цінністю, в емоційній сфері: ігри носять агресивний характер (так звані «стрілялки-бродилки») і призводять до навчання деструктивної поведінки, підвищеної дратівливості.

Усе перелічене призводить до загального поганого фізичного самопочуття дитини і навіть до порушення спілкування, як із батьками, так і з однолітками, що саме собою змушує замислитися над доцільністю цієї форми дозвілля.

10%/6чол. випробуваних ідеальною людини називають кіногероїв: Ранетки («сміливі», «модні»), Гаррі Поттер («розумний», «хоробрий») тощо.

Другий момент – це власне ті герої, які стають ідеалами дітей. Тут лідерство взяв Гаррі Поттер та його друзі. Серія екранізованих романів про Поттера приваблива для дітей співзвуччям із їхніми внутрішніми переживаннями про справжню дружбу, героїзм, спрагу пригод. Проте ці твори відбивають нехарактерний нам менталітет. Зокрема, в українських народних казках головний герой ніколи сам не наділений чарівною силою, мети він досягає завдяки своїй праці, кмітливості та допомоги надприродних сил. Гаррі ж найкращий завдяки своїй унікальності та магічному дару.

Іван Мужичий син, Царівна Жаба та інші герої українських казок не знайшли свого визнання, що є тривожним фактом, оскільки вказує на зростання впливу європейської, а більшою мірою американської маскультури і зниженням ролі української культури. Діти дедалі рідше, у поодиноких відповідях, називають героїв із творів української літератури. Сімпсони (істоти з незрозумілими фізичними характеристиками з популярного мультфільму), Людина-павук, героїні серіалів (акторки), поп-зірки, бандити (з відомих фільмів «Бригада», «Бумер» тощо) - ось хто і що

стає об'єктом для наслідування [28, с. 87].

Сімпсони або, як кажуть діти, «родина ідіотів» – типовий продукт американської псевдокультури. Ці віртуальні мутанти руйнують традиційний архетип сім'ї, що негативно впливають на мовленнєву та естетичну сферу школяра. Однак саме для них є час у телевізійному ефірі. Людина-павук, Покемони, Термінатор та інші аналогічні герої у дитячій психіці породжують страхи, тривожність та агресію. До того ж, взагалі небезпечним є те, що власне характеристики цих героїв, привабливі для дітей – далеко не завжди позитивні. Очевидно, простежується культ сили (грубої чи надприродної), культ грошей (сила, влада, авторитет – у кількості грошей), низький рівень правового регулювання (можливість піти безкарно). Перераховане вище здатне сформувати лише псевдоцінності, але не справжні загальнолюдські цінності.

Частина піддослідних (18%/11 чол.) віднесли свій вибір типу «особа з мікросоціального оточення (родич)» - дідусь, бабуся, батьки, як добрі, ласкаві, смішні близькі люди. Серед родичів діти виділяють як ідеал батька своєї статі, що, загалом, вказує на благополуччя сімей та позитивні відносини між їхніми членами. Однак, деякі діти обирають як ідеал батька протилежної статі, що, можливо, пов'язано з особливостями особистості, як батьків, так і самих дітей, так до цього може призводити, наприклад, схожість у темпераментах і характерах. Частина дітей (з неповних сімей), зокрема хлопчики, як ідеал серед родичів або не вказують нікого, або називають старшого брата (з різницею понад 6 років), або - своїх близьких родичів чоловіків (дядька).

Незначна частина дітей (7%/4чол.) називає улюбленою, ідеальною людиною свого тренера, видатних спортсменів (боксерів – брати Клички, Усик, футболістів – Шевченка, Роналду), а 12%/7чол. випробовуваних віднесли свій вибір до типу «приятель» - близькі друзі, з якими можна гуляти, спілкуватися, довіряти.

Проте, лише для двох дівчаток (1 клас) ідеалом залишається перша

вчителька. Серед хлопчиків зафіксовано лише одну відповідь: «моя вчителька раніше була для мене ідеалом краси та доброти». Дані результати підтверджують те, що у дітей на випуску з початкової школи відбувається зміна ідеалів, ідеал першої вчительки втрачає свою силу і сходить нанівець, що пов'язано як розсіюванням ілюзій, так і з розширенням соціальних контактів дітей, початком активного розвитку сфери міжособистісного спілкування та відповідно більшою орієнтацією дітей на нього.

Ієрархія цінних якостей молодших школярів виглядає так: 1 місце - доброта, 2 місце - чесність. 3 місце – розум, 4 місце – сміливість, 5 місце – працьовитість. Крім вище зазначених цінних якостей, зустрічалися також відповіді: справедливість, вірність, м'якість, почуття гумору, сила, краса. Названі якості свідчать про те, що у більшості дітей ціннісно-моральні уявлення про позитивні особистісні якості досить розвинені, а це є, у свою чергу, запорукою благополучної лінії розвитку молодших школярів як особистостей надалі.

Таким чином, аналізуючи малюнки та письмові висловлювання піддослідних у методиці «Ідеальна людина», можна сказати, що в молодшому шкільному віці відбувається первинне «оформлення» ідеалів та цінностей у свідомості дітей як основи для побудови життєвих сценаріїв, позитивних прагнень. Водночас, існує низка особливостей ідеалів, цінностей: у словесних описах, висловлюваннях значно частіше зустрічаються характеристики, що відповідають гуманістичному ідеалу, ніж у малюнках; відсутність цілісності та системності описів, що, ймовірно, свідчить про несформованість цілісної системи ціннісних орієнтацій у молодшому шкільному віці.

Методика №4 «Самоаналіз (аналіз) особистості»

Ціль: оцінити рівень прояву соціально цінних якостей особистості: активність моральної позиції; колективізм; громадянськість у праці; працьовитість; вольові якості. (Див. Додаток Е) Результати показників рівнів прояву соціально-цінних якостей особистості молодших школярів:

активність моральної позиції; колективізм; громадянськість у праці; працьовитість; творча активність; вольові якості.

У випробуваних показники рівнів прояву соціально цінних якостей особистості молодших школярів представлені наступним чином: чинник «активність моральної позиції» (підчинники: повага до людей, сумлінність; прагнення до морального самовиховання) на середньому рівні (3,75 балів), чинник «колективізм» (підчинники) високий рівень (4,5 балів), чинник «цивільність у праці» (підчинники: усвідомлення значущості своєї праці для суспільства, дбайливе ставлення до результатів праці, до природи) сформований на низькому рівні (3,5 балів), чинник «працьовитість» (підчинники: сумлінність, самостійність у подоланні труднощів) - на середньому рівні (3,75 балів), чинник «творча активність» (підчинники: прагнення до поліпшення процесу роботи, прагнення до нового, ініціатива) знаходяться на високому рівні (4,5 балів), чинник «вольові якості» (підчинники: цілеспрямованість) (2,75 балів).

Таким чином, у молодших школярів несформовані соціально цінні якості особистості – громадянство в праці (усвідомлення значущості своєї праці для суспільства, дбайливе ставлення до результатів праці, до природи) та вольові якості (цілеспрямованість, наполегливість та самовладання). Таким чином, у цілому нині результати діагностики потребова-мотиваційного компонента духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра показують появу прагнення самоконтролю, саморегуляції, морального самовдосконалення з урахуванням самопізнання і прийнятих цінностей, заданих у зразках (ідеалах).

Діагностика та дослідження інтелектуально-вольового компонента духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра.

Методика № 1. Визначення ставлення до життєвих цінностей

Мета: вивчення рівня ставлення до життєвих цінностей молодшими школярами (Див. Додаток Є).

Рисунок 3.6. Діаграма вираження рівня ставлення молодших школярів до життєвих цінностей

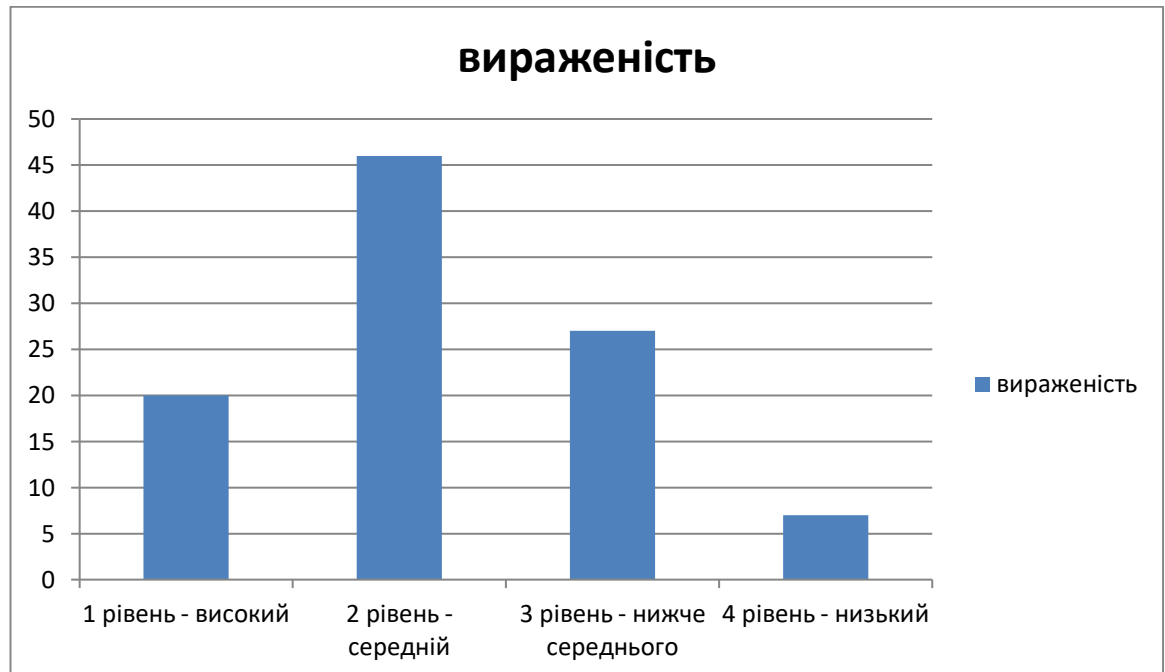
За результатами, зображеними на діаграмі 3.6, бачимо, що з більшості піддослідних (57%/34чол.) середній рівень ставлення до життєвих цінностей, серед значних морально-психологічних якостей були названі такі, як «Бути людиною, яку люблять», «Мати вірного друга», «Мені важливо здоров'я», «Мати добре серце», але випробуванам характерне бажання «Мати можливість багатьма командувати» або «Мати найсучасніший комп'ютер».

10%/17чол. піддослідних із високим рівнем ставлення до життєвих цінностей, які обрали усі 5 позитивних відповідей; 8%/5 чол. - нижче за середній рівень; 7% / 4чол. - низький рівень ставлення до життєвих цінностей, для яких властива тенденція егоїстичних бажань, збільшення «споживчої» спрямованості бажань («Мати багато грошей», «Мати найсучасніший комп'ютер», «Мати можливість багатьма командувати», «Матиме багато слуг і ними розпоряджатися не буде», «Мати багато слуг і ними розпоряджатися».

Методика №2 «Закінчи історію»

Мета: вивчення усвідомлення молодшими школярами моральних

норм, уміння здійснювати елементарний морально-психологічний аналіз ситуації. Результати показників усвідомлення молодшими школярами моральних норм, уміння здійснювати елементарний морально-психологічний аналіз ситуації представлені у гістограмі на рисунку 3.7.

Рисунок 3.7. Гістограма вираження рівня усвідомлення молодшими школярами моральних норм за методикою «Закінчи історію»

За результатами, зображеними на гістограмі 3.7, бачимо, що з більшості піддослідних (46,5%/ 28 чол.) 2 рівень усвідомлення моральних норм (середній), коли дитина називає моральну норму, правильно оцінює поведінку дітей, але змотивовує свою оцінку; 20%/12 чол. піддослідних - 1 рівень (високий) - дитина називає моральну норму, правильно оцінює поведінку дітей і мотивує свою оцінку. На 3 рівні усвідомлення моральних норм (нижче за середнє) 26,5% (16 чол.) піддослідних, які оцінюють поведінку дітей як позитивну чи негативну, але оцінку не мотивують і моральну норму не формулюють. 4 рівень (низький) - випробуваний неспроможний оцінити вчинки дітей - 7%/4 чол.

Методика № 3. Незакінчена теза (Методика «Вільний вибір»)

Мета: виявити рівень набутих знань смислових значень етичних понять, що визначають духовно-моральний стан особистості молодшого

школяра. Результати показників рівнів уявлення та знань, етичні поняття, що визначають духовно-моральний стан особистості молодшого школяра, представлені таким чином: пояснили всі поняття 20%/12 чол. випробуваних (високий рівень), відмовилися це робити 10%/6 чол. (дуже низький рівень), менше половини завдань виконали 18%/11чол. випробуваних (нижчий за середній рівень), від 6 до 8 завдань виконали 38%/23чол. (середній рівень).

Нам було цікаво дізнатися, який зміст школярі вкладають у загальнолюдські цінності. У нашому дослідженні була спроба якісного змісту 10 визначень: добро, зло, дружба, щастя, справедливість, мужність, мудрість, свобода, милосердя, вина.

За підсумками контент-аналізу отриманих визначень можна зробити такі висновки про особливості розуміння молодшими школярами категоріальної структури моральності. Статистика відповідей подана у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

**Результати показників рівнів уявлення та знань, етичні поняття,
що визначають духовно-моральний стан особистості молодшого
школяра**

Поняття	Всього = 60 чол			
	Пояснили		Не пояснили	
	Кількість	%	Кількість	%
1. Добро	51	85	9	15
2. Зло	50	83	10	17
3. Дружба	52	87	8	13
4. Щастя	60	100	0	0
5. Справедливість	38	63	22	37
6. Мужність	53	88	7	12
7. Мудрість	49	82	11	18
8. Свобода	60	100	0	0
9. Милосердя	35	58	25	42
10. Провина	51	85	9	15

Визначення поняття свободи не викликало у випробуваних

труднощів. Усі молодші школярі, що опитуються, зазначили, що свобода - це «коли один», «нікого поруч немає», «гуляєш», «ніхто не командує», «нічого не заважає», «ні від кого не залежиш». У відповідях четверокласників акцент робиться на самостійність життя: «безмежний рух вперед», «свобода птаха», «живе своїм життям», «ніхто не вказує, що і як робити», «ніхто не змушує робити», це «воля», «інакше як піймав павука і не випускаєш».

Розкриваючи зміст категорії «дружба», піддослідні казали, що це «люди дружать між собою», «спілкуються», «веселощі», «ділять все порівну», а молодші підлітки відзначили, що дружба - це «спілкування», «розуміння один одного», «довіра», «вірність», «підтримка».

У тлумаченні зла в молодших школярів можна назвати групи відповідей. Перша, найбільш численна, пов'язана з дією – «це коли б'ють», «коли вбивають», «коли людина робить щось погане», «коли всі б'ються». Друга група відповідей пов'язана з характеристикою людини «це зла, сердита, груба і жадібна людина». Третя група представляє лише емоційну оцінку явища: це погано, морок, жах.

Добро у розумінні молодших школярів - «коли роблять добрі справи», «всім допомагаєш», «всіх захищаєш», «людині нічого не шкода», «коли всім поступаєшся», «коли ти добрий». При цьому існують значні відмінності у відповідях дівчаток та хлопчиків. Для перших добро пов'язане, перш за все, з допомогою («це коли людина хоче допомогти в біді», «це коли допомагають»), для других - з відсутністю зовнішніх конфліктів («це коли ніхто не б'ється», «нікого не кривдять», не брешеш»).

Щастя для більшості молодших школярів це радість, веселощі, разом грати, люди радіють. Мужність – це смілива, хоробрий, сильна, рішуча, витривала, впевнена в собі людина, яка вміє постояти за себе, доводить справу до кінця, не боїться заступитися за іншого, допомагає слабким, не боїться труднощів у житті.

Провина, на думку опитаних молодших школярів, виявляється у

поганому, злому вчинку (вдарив, обманув, збрехав, звинуватив), а чотирикласники зазначили, що вина - це, «ти не маєш рації», «відчуваєш помилку», «усвідомлення того, що зробив погано іншій людині».

Мудрість – це, перш за все, розумна, чесна доросла людина, з великим життєвим досвідом, здатна зрозуміти, оцінити, розсудити. Але для першокласників визначення поняття мудрість викликало утруднення (73% або 11 осіб не мали його визначення).

Визначення поняття справедливість викликало у молодших школярів найбільші труднощі (37% або 22 піддослідних не мали його визначення). Більшість опитуваних відзначили, що справедливість – це чесність, щоправда, в інших відповідях акцент робиться на здатність людини правильно розцінити будь-яку ситуацію чи вчинок.

42% або 25 піддослідних не дали визначення милосердя. При визначенні того, в чому виражається милосердя, відповіді були практично однозначними: допомога, співчуття, добрі справи. Незважаючи на те, що категорії «справедливість» та «милосердя» пояснили учні, їхнє розуміння далеке від дійсного. Отже, молодшим школярам простіше було пояснити, що таке «дружба», «щастя», «свобода», «зло», «добро», «мужність» і важче, «милосердя», «справедливість», «мудрість».

Отже, результати діагностики інтелектуально-вольового компонента духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра показали, що в цілому піддослідні добре диференціюють життєві цінності, в яких, перш за все, виражається позитивне ставлення до членів сім'ї, однолітків, свого здоров'я, спрямованість бажання «на іншого». Аналізуючи низькі результати за методикою «Визначення ставлення до життєвих цінностей», слід зазначити, що спостерігається тенденція збільшення бажання та мрії особистісного спрямування, на кшталт «бути» людиною, яку люблять; «мати» багато грошей, сучасний комп'ютер, можливість командувати тощо, де простежується тенденція збільшення егоїстичних бажань, «споживчої» спрямованості бажань. Необхідна систематична виховна робота з

молодшими школярами на зміну спрямованості бажань у бік зниження особистісно-споживчої та збільшення пізнавально-ділової, суспільної.

Вивчення усвідомлення молодшими школярами моральних норм, уміння здійснювати елементарний морально-психологічний аналіз ситуації за методикою «Закінчи історію». Для нас був важливим сам факт уміння аналізувати ситуацію з етичної точки зору. Практично більшість піддослідних дали правильний етичний аналіз ситуації загалом, проте у другій частині аналізу, коли потрібно оцінити реакцію, вчинок, думки дітей розійшлися. На питання почуттів діти часто називають не почуття, а риси характеру. Характерною особливістю відповідей було прагнення одразу дати етичну оцінку ситуації, не вдаючись до психологічного аналізу. Особливо складним виявилось питання про причини вчинку.

Таким чином, у випробуваних виникають складності дати оцінку поведінці дітей та сформулювати моральну норму, тобто молодші школярі в повному обсязі адекватні у своїх уявленнях і оцінках поведінки. Вивчення уявлень молодшими школярами про духовно-моральні поняття показало, що вони поверхові, конкретні. В уявленнях випробуваних нами було зазначено окремі неточності, помилки у описі милосердя, мудрості, справедливості, зла. Майже всі випробувані визначали моральні поняття через конкретніші прояви, події людини.

Діагностика та дослідження емоційно-вольового компонента духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра.

Методика №1. «Кольоровий тест відносин» (сертифікований набір колірних тестів Люшера).

Мета: оцінка емоційного стану дитини та вивчення емоційного ставлення молодшими школярами до моральних понять. Аналіз отриманих результатів виявив, що більшість піддослідних (65% або 39 чол.) До поняття добрий обрали жовтий колір, 27% (16 чол.) - Червоний колір. Це означає, що, на думку молодших школярів, добра людина товариська, доброзичлива, відкрита, чуйна, приваблива. Майже всі випробувані 95% (57 чол.) обрали

до поняття злий темний колір. Цей колір відбиває холодність, відчуженість, егоїстичність, ворожість, відкидання.

Для поняття «чесний» червоний колір вибрали 47% (28 чол.) випробуваних, жовтий - 30% (18 чол.), це означає, що це поняття асоціюється з такими характеристиками, як товариськість, відкритість, дружелюбність. Деякі випробувані (23%/14 чол.) вибрали зелений колір, що характеризує чесну людину як самостійну, наполегливу, іноді вперту, напружену.

До поняття «брехливий» більшість досліджуваних 47% (28 чол.) обрали сірий колір, 27% (16 чол.) – чорний. Ці кольори асоціюються з такими особистісними характеристиками, як упертість, ворожість, егоїстичність, байдужість. Але частина піддослідних вважають брехливу людину слабкою, не залученою до справи, млявою, пасивною, а також холодною і обрали синій колір 20% (12чол), коричневий колір - 7% (4чол.) піддослідних.

Поняття «щедрий» оцінили фіолетовим та зеленим кольорами по 20% (12чол.), червоним кольором 27% (16 чол.) піддослідних. Для 33% (20 чол.) молодших школярів можна назвати домінування використання сірого кольору, що свідчить про невпевненість, нерішучість молодших школярів при віднесенні щедрості до позитивним якостям характеру.

Школярі вважають жадібну людину слабкою, залежною, невпевненою, байдужою, а також холодною і вибрали - синій (43%/26 чол.), сірий (35%/21чол.), коричневий (22%/13 чол.) кольори.

До поняття «працьовитий» випробувані вибрали фіолетовий (40% /24 чол.), зелений (35%/21 чол.) і жовтий (25%/15чол.) кольори. Працьовита людина дуже активна, енергійна, мобільна, самостійна, наполеглива, може бути метушлива.

Для поняття «лінивий» випробувані вибрали коричневий (47% / 28 чол.), сірий (32% / 19 чол.) і синій (22% / 13 чол.) кольори, а значить, школярі вважають ліниву людину слабкою, залежною, чутливою, пасивною,

байдужою. Це пов'язано, швидше за все, з тим, що праця школярам знайома, зрозуміла і емоційне ставлення до неї адекватне.

Виходячи з результатів дослідження емоційного ставлення школярів до моральних понять, бачимо, що молодші школярі показали досить гладку і загалом позитивну картину.

Методика №2. Вивчення особистісних особливостей молодших школярів (опитувальник Р. Кеттелла). Мета: вивчення особистісних особливостей молодших школярів. Результати показників рівнів виразності дванадцяти властивостей особистості молодшого школяра, які суттєво характеризують її власне – моральну, емоційно-вольову, комунікативну та інтелектуальну сфери: з випробуваних 10 властивостей перебувають у середньому розвитку. Це чинники «+А» (доброта), «-В» (конкретне мислення), «-С» (емоційна нестійкість), «-D» (занепокоєння), «+F» (безтурботність), «+G» (сумлінність, відповідальність); «+Н» (сміливість), «-І» (цікавість до участі в загальних справах), «-О» (самовпевність), «-Q4» (розслабленість, низька емоційна напруженість).

Знаки чинників вказують на характер зв'язку властивостей з духовно-моральною поведінкою. Виключення склали чинники «-Е» знаходяться на низькому рівні розвитку. Обидва ці чинники вказують на те, що з одного боку їхня висока виразність свідчить про сценічність поведінки, з іншого - вони можуть проявлятися агресивністю, впертістю, ворожістю, неухважністю.

Діагностика та дослідження комунікативного компонента духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра.

Методика № 1 «Комунікативна компетентність» (тест Л. Міхельсона, у модифікації Ю. Гільбуха).

Ціль: вивчення сформованості комунікативних навичок у молодших школярів. Результати показників сформованості комунікативних умінь представлені у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2.

Сформованість комунікативних умінь молодших школярів (у %)

Уміння	Залежні реакції	Впевнені реакції	Агресивні реакції
1. Уміння надавати і приймати знаки уваги.	44	48	8
2. Реагування на справедливую критику.	32	41	27
3. Реагування на несправедливую критику.	42	28	30
4. Реагування на зачіпаючу, провокуючу поведінку	45	31	27
5. Уміння звернутися до однолітка з проханням.	45	48	17
6. Уміння відповісти відмовою на чуже прохання.	43	43	14
7. Уміння виказувати співчуття, підтримку.	38	59	3
8. Уміння самому приймати співчуття, підтримку.	38	52	10
9. Уміння вступати в контакт.	37	54	9
10. Реагування на намагання іншого вступити в контакт.	28	62	10
11. Уміння приймати допомогу іншого.	36	52	12
12. Уміння адекватно реагувати на свій успіх і неуспіх.	27	47	26
Середній %	34,2	47,0	16,0

З таблиці 3.2. випливає:

- Діти залежні, приймають позицію «прибудова знизу» найчастіше в: реагуванні на несправедливую критику (42%), тобто вони не можуть «постояти» за себе; реагуванні на поведінку, що зачіпає, провокує (45%); вмінні звернутися до однолітка з проханням (45%), тобто не впевнені у собі, сором'язливі чи не знають, як це зробити; умінні відповісти відмовою на чуже прохання (43%), тобто сказати «ні», коли це необхідно.
- Найбільше впевнених, компетентних відповідей піддослідні дають у вміннях: реагування на спробу іншого вступити у контакт (62%); вміння надавати співчуття, підтримку (59%); вміння вступати у контакт (54%); вміння приймати допомогу (52%); вміння приймати співчуття, підтримку (52%).

3.Щодо великий відсоток агресивних реакцій діти виявляють у: реагування на справедливу критику (27%); реагування на несправедливу критику (30%); реагуванні на поведінку, що зачіпає, провокує (27%); вміння адекватно реагувати на успіх і неуспіх (22%).

Загалом результати показують, що є проблема з досить високим рівнем агресивного реагування та залежної поведінки в деяких групах умінь, що свідчить про необхідність надалі звернути більше уваги на їхнє відпрацювання. Проблемою є адекватне реагування на критику та провокуючу поведінку іншої людини, а також уміння звернутися до однолітка з проханням.

Очевидно, низький відсоток правильних, компетентних відповідей у перших двох вміннях можна пояснити складністю цих умінь, необхідністю мати при цьому внутрішню позицію, що передбачає загалом вищий рівень зрілості особистості. Нам поки що не зрозуміла причина недостатньої сформованості вміння дітей звернутися з проханням до однолітка, тоді як проблем із прийняттям допомоги там не виявлено.

Отже, загальним недоглядом роботи з молодшими школярами є те, що часто дітьми займається пасивно-залежна позиція. Цей факт вимагає осмислення та ставить проблему формування більш впевненої поведінки, впевненості у собі. Разом із тим певною мірою залежна, дитяча позиція - це невід'ємний атрибут дитинства, що ще не пройшло.

Методика № 2. Аналіз ситуації.

Мета: визначити духовно-моральні пріоритети учнів початкової школи через типовий рівень їхньої присвоєності. Виявити рівень сформованості умінь: давати оцінку поведінки людини у конкретній життєвій ситуації; моделювати свою поведінку в аналогічній ситуації.

Результати показників рівнів сформованості умінь: давати оцінку поведінки людини у конкретній життєвій ситуації; моделювати свою поведінку в аналогічній ситуації : у випробуваних показники рівнів сформованості умінь: оцінювати поведінку людини у конкретній життєвої

ситуації; моделювати свою поведінку в аналогічній ситуації молодших школярів представлені наступним чином: високий рівень - 15% / 9 чол, середній рівень - 52% / 31 чол, нижче за середній рівень - 18% / 11 чол, низький рівень - 15% / 9 чол, нульовий рівень - немає.

Таким чином, результати діагностики комунікативного компонента духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра показали найбільше впевнених, компетентних способів реагування в різних комунікативних ситуаціях (реагування на спробу іншого вступити в контакт; вміння надавати співчуття, підтримку; вміння вступати в контакт; вміння приймати допомогу; агресивні реакції, що виявляються в наступних комунікативних вміннях: реагуванні на справедливую критику; реагуванні на несправедливую критику; реагуванні на зачіпляючу, провокуючу поведінку; вміння адекватно реагувати на свій успіх та неуспіх.

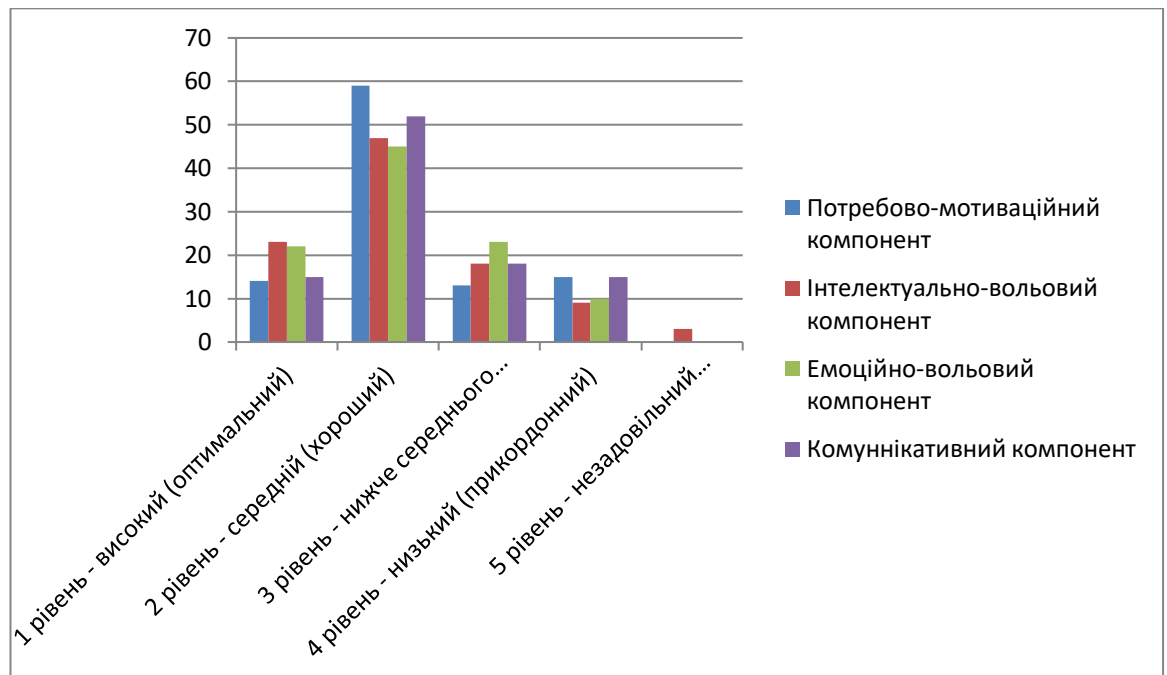
У цілому, нині молодші школярі вміють дати елементарний аналіз моральним ситуаціям, куди входять, переважно, опис дій, думок і почуттів учасників, спроби давати опис мотивів поведінки, передбачати і прогнозувати подальшу поведінку учасників. Але, разом із тим, третина піддослідних не знають основних цінностей як регуляторів поведінки та взаємовідносин людей, оцінки та самооцінки вчинків.

3.2 Узагальнення результатів дослідно-експериментального дослідження духовно-морального розвитку особистості молодших школярів

Для виявлення результатів дослідження необхідно провести аналіз етапів констатуючого та формуючого експерименту, визначити показники ефективності розробленої програми «Надія» з духовно-морального розвитку особистості молодших школярів, здійснити аналіз результатів та формулювання загальних висновків.

Результати констатуючого експерименту, представлені в гістограмі

3.8. та таблиці 3.3., дозволили встановити рівень розвитку кожного компонента особистості молодших школярів, і навіть дати цілісну картину духовно-морального розвитку молодших школярів (n=60 чол.).

Таблиця 3.3.

Результати констатуючого зрізу, що характеризують духовно-моральний розвиток молодших школярів

Рівень сформованості духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра (n=60чол.)	Компоненти духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра:			
	потребово-мотиваційний компонент	інтелектуально-вольовий компонент	емоційно-вольовий компонент	комунікативний компонент
1 рівень	14%	23%	22%	15%
2 рівень	59%	47%	45%	52%
3 рівень	12,5%	18%	23%	18%
4 рівень	14,5%	9%	10%	15%
5 рівень	0%	3%	0%	0%

Нижче наведемо поведінкові прояви учнів, що характеризують компоненти духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра

залежно від його розвитку.

Потребово - мотиваційний компонент духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра, що є системою домінуючих моральних потреб і мотивів діяльності та поведінки особистості молодшого школяра сформований наступним чином: домінування моральних потреб і мотивів, самостійна морально-мотивована поведінка у 16% (перший рівень) поява моральних потреб та мотивів, стійка позитивна спрямованість учня на вдосконалення своєї поведінки – 49% (30чол.) (другий рівень); наявність моральних потреб і мотивів, спрямованість учня, що досить визначилася, поліпшити свою поведінку - 22,5% (13 чол.) (третій рівень); наявність деяких моральних потреб і мотивів, поява прагнення покращити свою поведінку – 12,5% (7 осіб) (четвертий рівень).

Інтелектуально - вольовий компонент духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра, що характеризується стійкою мотивацією учня до засвоєння (його «хочу» і «треба» «мати») етичних знань понятійного та нормативного характеру, а також наявністю моральних переконань, сформований на першому рівні у 23% (13). Їм властива наявність усвідомленої системи етичних знань, усвідомлення як соціальної, а й особистісної значимості моральних правил і норм. У 47% (29 осіб) піддослідних, сформована система моральних уявлень і понять, усвідомлюють соціальну значущість моральних правил і норм, позитивне ставлення до них (другий рівень). Засвоїли значну частину моральних уявлень про моральні правила і норми 18% (11 чол) випробуваних (третій рівень), у 9% (9 чол) відзначається сформованість лише окремих уявлень, умінь і навичок поведінки, чисто інформаційне, неусвідомлене (репродуктивне) знання деяких правил 5 чол. піддослідних показали наявність окремих розрізнених поглядів на моральні правила і норми поведінки, несформованість моральних умінь («не маю» моральні знання і переконання і «не вмію» ними користуватися).

Емоційно-вольовий компонент духовно-морального розвитку

особистості молодшого школяра сформовано на першому рівні в 22% (13 чол.) піддослідних, тобто мають позитивне відношення до моральних правил та норм (виконання всіх педагогічних вимог), стійка звична поведінка; 45% (27чол.) піддослідних усвідомлюють соціальну значимість моральних правил і норм, позитивне ставлення до них (другий рівень); 23% (14 чол.) показують непогане знання моральних правил і норм, але індиферентне ставлення до них, ситуативний характер поведінки (третій рівень); 10% (6чол.) піддослідних реалізують у поведінці моральні вміння, але це вимагає від учня великих волевих зусиль і постійного контролю з боку дорослих (четвертий рівень).

Комунікативний компонент духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра сформований на першому рівні в 15% (9 чол.) піддослідних, тобто для них властиві стійкі моральні звички та їх інтеграція у моральні якості, і навіть характерна активна протидія вчинкам, які суперечать моральним правилам і нормам (перший рівень).

Достатня кількість моральних навичок і сформованість моральних звичок поведінки, помітний прояв тенденції до самостійної морально-мотивованої (мимовільної) поведінки характерний для 52% (31 чол.) випробуваних (другий рівень). Сформованість як умінь і навиків, так і окремих моральних звичок, ситуативний характер поведінки, можливий прояв окремих аморальних дій властиво для 18% (11 чол.) випробуваних (третій рівень).

У 15% (9 чол.) спостерігається сформованість окремих уявлень, умінь і навичок поведінки, реалізація у поведінці моральних умінь, але це вимагає від учня великих зусиль і постійного контролю з боку дорослих, іноді прояв негативних дій і вчинків (четвертий рівень).

Ми використовували кореляційний аналіз виявлення взаємозв'язку між компонентами духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра. Кореляційний аналіз показав високий рівень кореляційних зв'язків як між окремими компонентами духовно-морального розвитку особистості

молодшого школяра (потребово-мотиваційного, інтелектуально - вольового, емоційно-вольового, комунікативного компонентів), так і між окремими елементами цих компонентів (моральні переконання, погляди (моральна свідомість).

Кореляційний аналіз показав: значущу кореляцію виявлено між моральною самооцінкою та моральною свідомістю ($r=0,55$, при $p \leq 0,05$); моральною мотивацією та усвідомленістю моральних понять ($r=0,50$, при $p \leq 0,05$), адекватністю моральних уявлень ($r=0,63$, при $p \leq 0,05$); ставленням до життєвих цінностей і усвідомленістю моральних понять ($r=0,30$, при $p \leq 0,05$), знанням етичних понять ($r=0,43$, при $p \leq 0,05$), адекватністю моральних уявлень ($r=0,35$, при $p \leq 0,05$), адекватністю емоційного відношення ($r=0,27$, при $p \leq 0,05$); усвідомленістю моральних понять та знанням етичних понять ($r=0,42$, при $p \leq 0,05$), адекватністю моральних уявлень ($r=0,55$, при $p \leq 0,05$); знанням етичних понять та адекватністю моральних уявлень ($r=0,44$, при $p \leq 0,05$).

Кореляційний аналіз показав, що духовно-моральна поведінка молодшого школяра в цілому обумовлена загальним рівнем моральної свідомості і, зокрема, адекватністю моральних уявлень ($r=0,35$, при $p \leq 0,05$), знанням етичних понять ($r=0,55$, при $p \leq 0,05$), відношенням до, $p \leq 0,05$), що супроводжує моральний вибір молодшого школяра ($r=0,27$, при $p \leq 0,05$).

Усередині інтелектуально-вольового компонента всі складові взаємопов'язані і взаємозумовлені: усвідомленість моральних понять найбільш тісно пов'язана з адекватністю моральних уявлень ($r=0,43$, $p \leq 0,05$), ставленням до життєвих цінностей ($r=0,43$, $p \leq 0,05$).

Складові потребово-мотиваційного компонента (моральне ставлення) у структурі комунікативного компонента (моральна поведінка) корелює з моральною мотивацією ($r=0,62$, при $p \leq 0,05$) [24, с. 76].

В емоційно-вольовому компоненті виявлені достовірні внутрішні зв'язки з усіма його елементами. Адекватне емоційно-моральне відношення молодшого школяра до етичних норм і вимог, що містяться в поняттях

моральності, супроводжують адекватні моральні переживання як при скоєнні дій та вчинків, так і в ситуаціях морального вибору і навпаки.

Кореляційний аналіз наочно демонструє, що духовно-моральна сфера є інтегральною освітою, що складається з 4-компонентів (потребово-мотиваційного, інтелектуально-вольового, емоційно-вольового, комунікативного), які взаємопов'язані та взаємозумовлені.

Усередині компонентів духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра виникають міцні зв'язки: виняток становить емоційно-вольовий компонент. Розгляд становлення окремих компонентів духовно-морального розвитку особистості показав, що найбільш сформованою у молодшому шкільному віці є моральна поведінка і слабо сформованою - моральна свідомість, що підтверджується даними дослідження.

Рівень розвитку та тип мислення молодших школярів не дозволяють достатньою мірою опановувати моральні поняття і припускають їх освоєння в наочно-практичній формі, що впливає на загальний рівень духовно-морального розвитку дитини. Отримані результати дають змогу стверджувати, що молодші школярі правильно визначають характер моральних дій та вчинків на основі використання етичних еталонів та моральних інстанцій. 24% молодших школярів не можуть розібратися у тлумаченні сутності етичних понять. 58% молодших школярів визначають етичні поняття та адекватно виражають своє ставлення до них у вигляді відповідних переживань. На основі єдності та взаємодії окремих компонентів духовно-моральної сфери особистості значно підвищується рівень духовно-моральної поведінки молодших школярів.

3.3 Експериментальне вивчення ефективності розробленої програми «Надія» з духовно-морального розвитку особистості молодших школярів

Отримані результати вивчення духовно-морального розвитку

особистості молодшого школяра на констатуючому етапі експерименту свідчать про невисокий рівень розвитку всіх її компонентів (потребово-мотиваційного, інтелектуально - вольового, емоційно - вольового, комунікативного та потребово-середовищної атмосфери, спрямованих на духовно-моральний розвиток молодшого школяра в загальноосвітніх установах.

Таким чином, дані констатуючого експерименту вказують на необхідність поновлення змісту духовно-моральної атмосфери культурно-освітнього простору загальноосвітньої школи. На наш погляд, вирішити цю проблему, пов'язану з підвищенням духовно-моральної вихованості молодших школярів можливо на основі традиційних для вітчизняної культури етичних цінностей Українського Православ'я.

Експериментальна робота показала, що етичне збагачення особистості молодшого школяра в освітньому закладі полягає у систематичній культурологічній освіті протягом усього періоду навчання у початковій школі (з 1 по 4 класи) за рахунок запровадження обов'язкового послідовного повідомлення духовно-моральних знань у навчальному процесі.

Логічним продовженням формування духовно-моральної атмосфери культурно-освітнього простору школи є оновлення змісту як урочної, так і позаурочної виховної роботи з духовно-морального вирощування особистості молодшого школяра.

Технологічно оновлення змісту позаурочної виховної роботи можливе у двох напрямках: шляхом впровадження нових форм роботи (як класних, так і загальношкільних) та шляхом коригування змісту традиційних.

У ході здійснення дослідного етапу нами було розроблено та інтегровано у практику навчально-виховного процесу програму з духовно-морального виховання у молодших класах «Надія».

Основні розділи програми:

1 клас. Світ твоєї душі.

2 клас. Абетка моральності.

3 клас. Абетка мудрості.

4 клас. Етичні цінності української культури.

«Надія» - це практичний курс розвитку духовно-моральних потенцій молодшого школяра, розрахований на творчий процес пізнання дітьми моральних норм. Заняття ведуться у захоплюючій формі. Вони емоційні, методично різноманітно збудовані, насичені грою, творчістю, діяльністю, вправами, педагогічними завданнями. Все це поєднується з необхідним почуттям міри, без моралізуючого впливу на школярів.

Мета програми – розвиток потенціалу молодших школярів з позицій духовно-морального розвитку особистості. Практичне завдання нашої навчально-дослідницької роботи через бесіди, ситуації, рольові ігри, заняття – провести учнів у «світ моралі», створити умови для становлення у них усвідомленого відношення та поведінки. Саме з усвідомлення своєї позиції, своєї оцінки, свого поведінкового кроку починається культура людини як стиль її мислення, поведінки, дії.

Завдання, які ми використовуємо під час занять, виробляють у молодших школярів розуміння спільності деяких проблем, а спільне вирішення цих проблем під час гри допомагає краще засвоювати соціальні норми та ролі, які відповідають їх статі, віку та соціальному статусу.

Завдання програми «Надія»:

- 1.Формувати у молодших школярів навички духовно-моральної поведінки у повсякденному житті;
- 2.Розвивати вміння здійснювати самоконтроль за своїм емоційним станом під час спілкування;
- 3.Вчити бачити свої недоліки та вміти їх виправити, позбавлятися інших поганих звичок та сприяти формуванню корисних;
- 4.Розвивати у молодших школярів навички спілкування у різних життєвих ситуаціях з однолітками, вчителями, батьками та іншими оточуючими людьми;
- 5.Виробляти вміння «бути у світі із собою»;

6. Виховувати інтерес до оточуючих;

7. Розкривати творчі здібності та уяву у процесі ігрового спілкування.

Основні форми навчання молодших школярів: ігри, що розвивають (ігри-драматизації, сюжетно-рольові ігри); спостереження; аналіз заданих ситуацій; оповідання вчителя та розповіді дітей; твір історій; бесіди; міні-конкурси; ігри-змагання.

Однією з нових форм позаурочної виховної роботи з духовно-морального впливу на душу молодшого школяра став загальношкільний Тиждень «Осяяння». Вона є формою проміжної атестації результатів особистісного зростання учня в ході набуття ним духовно-морального досвіду. Мета Тижня полягає у створенні сприятливих умов для повноцінної духовно-моральної діяльності особистості молодшого школяра у культурно-освітньому просторі загальноосвітньої школи.

Іншою формою позаурочної роботи з духовно-морального виховання у загальноосвітній школі є етична гра-подорож «Планета Порозуміння». Навідміну від інших ігор, у ній немає переможців, які програли, в ній відсутній дух суперництва. Результати гри оцінюються за принципом духовно-морального «сходження» учнів: «байдужі», «зацікавлені» та «захоплені».

Таким чином, відкриваються нові підходи до вирішення складної проблеми духовно-морального виховання молодших школярів в освітній установі на основі творчого осмислення змісту вітчизняної культурно-педагогічної традиції у цілісності її православної та світської спрямованості.

На узагальнюючому етапі експериментальної роботи було поставлено завдання:

1. Проаналізувати результати, отримані під час дослідно-експериментальної роботи.
2. Порівняти ступінь сформованості духовно-моральних компонентів духовно-моральної сфери особистості молодших школярів в експериментальній та контрольній групах.

3. Оцінити ефективність використання програми з духовно-морального виховання у молодших класах «Надія».

Формуючий етап експерименту мав природний характер, тобто протікав у природних умовах функціонування початкового ступеня загальноосвітньої установи. До експериментальної групи для проведення формуючого експерименту з вибірки увійшло 20 молодших школярів. З них із високим рівнем морального розвитку 5 осіб; із середнім рівнем 5 осіб; з нижче середнього рівнем 5 осіб; із низьким рівнем морального розвитку 5 осіб. Контрольну групу склали 20 дітей, відібраних за ідентичними ознаками із загальної кількості випробуваних, не охоплених формуючим експериментом.

На формуючому етапі було апробовано складену нами програму «Надія» з духовно-морального розвитку молодшого школяра, спрямовану розвиток основних компонентів духовно-моральної сфери молодшого школяра.

Визначення рівня розвитку духовно-моральної сфери здійснювалося на основі основних компонентів, за тими ж методиками. За результатами здійснювалося порівняння з показниками зрізів, які проводилися на констатуючому та формуючому етапах, внаслідок чого представилося можливим побачити динаміку розвитку рівнів сформованості духовно-моральної вихованості молодших школярів. Результати діагностування молодших школярів показали, що в експериментальних та контрольних класах відбулися якісні та кількісні зміни у рівнях сформованості духовно-моральної вихованості молодших школярів (див. таблицю 3.4).

Таблиця 3.4.

Порівняльні результати розвитку компонентів духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра на констатуючому і формуючому етапах

Рівень сформованості духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра (n=60чол.)	Компоненти духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра:							
	потребово-мотиваційний компонент		інтелектуально-вольовий компонент		емоційно-вольовий компонент		комунікативний компонент	
	експ.	контр.	експ.	контр.	експ.	контр.	експ.	контр.
1 рівень	58,5%	18%	45%	22%	62%	26%	48%	17%
2 рівень	34,5%	37%	46%	45%	25%	52%	42%	44%
3 рівень	7%	31%	7%	22%	10%	14%	5%	24%
4 рівень	0%	14%	2%	8%	3%	8%	5%	15%
5 рівень	0%	0%	0%	3%	0%	0%	0%	0%

Результати діагностування молодших школярів показали, що кількість учнів експериментальних класів, які мають високий рівень сформованості компонентів духовно-моральної сфери особистості молодших школярів, зросла: потребово-мотиваційний компонент з 18% до 58,5% (+40,5%); інтелектуально-вольовий компонент із 22% до 45% (23%); емоційно-вольовий компонент із 26% до 62% (36%); комунікативний компонент із 17% до 48% (31%).

Зменшилася частка молодших школярів із низьким рівнем: потребово-мотиваційний компонент із 14% до 0; інтелектуально-вольовий компонент із 8% до 2%; емоційно-вольовий компонент із 8% до 2%; комунікативний компонент із 15% до 5%. Показово, що найбільшу динаміку ми спостерігаємо за компонентами, найбільш значущими для визначення рівня активності духовно-морального потенціалу: потребово-мотиваційним та інтелектуально-вольовим.

Як показав аналіз матеріалів дослідження, рівень сформованості духовно-моральної сфери особистості молодших школярів в експериментальних та контрольних класах до кінця експериментальної роботи зріс, але темп формування духовно-моральної вихованості школярів у контрольних класах нижчий, порівняно з експериментальними класами.

Найбільше зрушення у розвитку рівнів сформованості духовно-моральної вихованості вдалося забезпечити у тих експериментальних класах, у яких найповніше і послідовно було реалізовано педагогічні умови ефективності духовно-морального виховання молодших школярів за програмами у позанавчальній діяльності [32, с. 258].

Зміни у духовно-моральному розвитку виявлялися у тому, що молодші школярі продемонстрували: домінування моральних потреб та мотивів; наявність усвідомленої системи етичних знань; стійкі моральні звички та їх інтеграцію у моральні якості; самостійну морально-мотивовану поведінку; постійну позитивну спрямованість у поведінці та діяльності; усвідомлення як соціальної, так і особистісної значимості моральних правил і норм; позитивне ставлення до них (виконання всіх педагогічних вимог); стійку звичну поведінку; активну протидію вчинкам, що суперечать моральним правилам та нормам; «хочу» та «треба» вдосконалюватися; моральний вибір повністю відповідає етичним нормам: вчинок моральний.

Уважаємо, що виявлені педагогічні умови забезпечують позитивний духовно-моральний розвиток особистості молодшого школяра: активне включення молодшого школяра у діяльність (гра, пізнання, спілкування), що сприяє прийняттю дитиною духовно-моральних цінностей; формування уявлень про доброту, любов, милосердя тощо засобами художньої літератури, народної творчості, що впливають на розвиток духовно-моральної сфери особистості дитини молодшого шкільного віку; впровадження методики духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра, орієнтованої на розвиток наступних компонентів духовно-моральної сфери молодшого школяра: потребово-мотиваційного, спрямованого на формування домінуючих моральних потреб і мотивів діяльності та самостійну морально-мотивовану поведінку школяра; інтелектуально-вольового компонента на розуміння моральних норм чи правил поведінки (що я про себе знаю), що характеризується стійкою мотивацією учня до засвоєння (його «хочу» і «треба» «мати») етичних

знань, а також наявністю моральних переконань; емоційно-вольового компонента, що передбачає розвиток емоційного ставлення до моральних норм і прийняття їх дитиною, комунікативного, складовими частинами якого є моральні вміння, навички та звички, а також вольові властивості, і означає те, як молодший школяр засвоїв правила і використовує їх у своєму житті. Ці компоненти забезпечують ефективний духовно-моральний розвиток особистості молодшого школяра в освітній установі.

Таким чином, експериментальним підтвердженням достовірності теоретичної моделі духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра став високий рівень кореляційних зв'язків як між окремими компонентами духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра (потребово-мотиваційним, інтелектуально - вольовим, емоційно-вольовим).

Духовно-моральна сфера є інтегральною освітою, що складається з 4-компонентів (потребово-мотиваційного, інтелектуально – вольового, емоційно – вольового, комунікативного) та потребова-середовищної атмосфери, які взаємопов'язані та взаємообумовлені.

Усередині компонентів духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра виникають міцні зв'язки: виняток становить емоційно-вольовий компонент. Розгляд становлення окремих компонентів духовно-моральної сфери показав, що найбільш сформованим у молодшому шкільному віці є моральна поведінка, а слабо сформованою - моральна свідомість, що підтверджується даними дослідження.

Формуючий експеримент показав, що в результаті використання комплексної програми з духовно-морального виховання у молодших класах «Надія» діти освоюють етичні поняття, транслують та закріплюють позитивний духовно-моральний досвід. Це призводить як до підвищення загального рівня духовно-морального розвитку молодших школярів, так і до їхньої моральної свідомості, моральних потреб, мотивів; моральних переконань, поглядів; моральних емоцій, звичок; моральних умінь, знань та навичок.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки цієї роботи, слід зазначити, що мету нашого дослідження було досягнуто: ми розробили і апробували теоретичну психолого-педагогічну модель і програму духовно-морального розвитку молодшого школяра за умов шкільного навчання.

Також було вирішено завдання, поставлені у роботі:

1. Проаналізовано стан проблеми духовно – морального розвитку особистості молодших школярів у філософській, педагогічній, психологічній, науково-методичній літературі; уточнено поняття: «духовно-моральний розвиток особистості молодшого школяра», «духовно-моральна сфера особистості молодшого школяра», «духовно-моральне виховання».

Духовно-моральний розвиток особистості молодшого школяра є цілеспрямований процес розвитку та становлення особистості дитини молодшого шкільного віку під впливом виховання, навчання та соціальної сфери, спрямованої на розвиток духовно-моральної сфери особистості, а саме її основних компонентів (потребово – емоційного, вольового, комунікативного), що виступають мотивацією до подальшого пізнання самого себе, відносин із навколишнім світом на основі духовно-моральних цінностей. Під «духовно-моральної сферою особистості молодшого школяра» розуміємо сферу розвитку особистості, що передбачає сукупність її змістовних показників: розвиток моральних почуттів, становлення морального переконання і моральної позиції, формування моральних звичок, умінь і навичок поведінки.

Під «духовно-моральним вихованням» ми розуміємо цілеспрямований процес формування духовно-моральних компонентів особистості молодшого школяра, які знаходять свій прояв у моральних почуттях, емоціях (дбайливість, чуйність, ввічливість, добросердечність, любов, віра, совість); моральних переконаннях (здатність до розрізнення добра і зла, обов'язок, справедливості); моральної позиції (громадянство, патріотизм, відповідальність, дисциплінованість, ощадливість); моральних звичках, вміннях та навичках поведінки (товариськість, самостійність, толерантність, усвідомлюваність психічних процесів та станів, емпатійності).

2. Розроблено теоретичну психолого-педагогічну модель духовно-морального розвитку особистості молодшого школяра, що включає просторово-середову атмосферу, потребово-мотиваційний, інтелектуально-вольовий, емоційно-вольовий та комунікативний компоненти.

Визначили критерії оцінки реального рівня сформованості духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра (морального знання, моральних відносин, моральної поведінки, морального переживання, морального розвитку).

3. Виявлено рівні сформованості духовно-морального розвитку молодших школярів (п'ять рівнів: високий (оптимальний), вищий за середній (хороший), середній (достатній), нижчий за середній (прикордонний), низький (незадовільний, «нульовий»), що характеризуються своєрідністю розвитку кожного компонента), що сприяють вихованості та результативності духовно-морального виховання молодших школярів.

4. Складено комплекс методик, орієнтований вивчення духовно-моральної сфери особистості молодших школярів, що дозволяє досліджувати кожен структурний компонент із єдиною метою виявлення рівня сформованості духовно-моральної сфери особистості молодших школярів.

Розроблено комплекс психолого-педагогічних засобів, спрямованих на духовно-моральний розвиток молодшого школяра.

У проведеному дослідженні було отримано такі результати.

Експериментальним підтвердженням достовірності теоретичної моделі духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра став високий рівень кореляційних зв'язків як між окремими компонентами духовно-моральної сфери особистості молодшого школяра (потребово-мотиваційного, інтелектуально - вольового, емоційно-вольового, емоційно-ціннісних компонентів (моральні потреби, мотиви (моральні відносини); моральні переконання, погляди (моральна свідомість); моральні емоції та

почуття; моральні звички, вміння, знання, навички (духовно-моральна поведінка).

Усередині компонентів виникають міцні зв'язки: виняток становить емоційно-вольовий компонент. Розгляд становлення окремих компонентів духовно-моральної сфери показав, що найбільш сформованим у молодшому шкільному віці є моральна поведінка і слабо сформованим - моральна свідомість, що підтверджується даними дослідження.

Формуючий експеримент показав, що в результаті використання комплексної програми з духовно-морального виховання у молодших класах «Надія» діти освоюють етичні поняття, транслують та закріплюють позитивний духовно-моральний досвід. Це призводить як до підвищення загального рівня духовно-морального розвитку молодших школярів, так і до їхньої моральної свідомості, моральних потреб, мотивів; моральних переконань, поглядів; моральних емоцій, звичок; моральних умінь, знань та навичок.

Апробація моделі духовно-морального розвитку особистості учнів молодшого шкільного віку практично підтвердила її ефективність.

Вважаємо, що виявлені педагогічні умови забезпечують позитивний духовно-моральний розвиток особистості молодшого школяра.

Проведене дослідження не є вичерпним. Можливі напрями розвитку цієї проблеми ми бачимо у пошуку ефективніших шляхів духовно-морального виховання засобами стимулювання мотивації молодших школярів у цьому процесі, у вивченні індивідуального та диференційованого підходу до духовно-морального виховання молодших школярів, у вивченні та узагальненні досвіду інших педагогів з даної проблеми, як у молодшій, так і в старшій школах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амонашвілі, Ш.А. Школа життя / Ш.А. Амонашвілі. - К: Видавничий Дім Шалви Амонашвілі, 2018. - 80 с.

2. Богданова, О.С. Деякі проблеми морального виховання та розвитку молодших школярів / О.С. Богданова, В.І. Петрова. -К: Педагогіка, 2012. - 103 с.
3. Бондаревська, Є.В. Теорія та практика особистісно-орієнтованої освіти / О.В. Бондарівська. – К./Д: Вид-во Зростання. держ. пед. ун-ту, 2000. – 352 с.
4. Божович Л.І. Особистість та її формування у дитячому віці/ Л.І. Божович.- К.: Думка, 2008.-400 с.: іл.- (Серія «Майстра психології»).
5. Боритко, Н.М. Етичне виховання у культурно-педагогічній традиції / Н.М. Боритко, І.А. Соловцова // Під склепіннями православної культури: зб. наук. та метод. статей. -Київ, 2006. – С. 151-177.
6. Братусь, Б.С. До проблеми людини у психології / Б.С. Братусь // Зап. психології. – 1997. – № 5. – С. 3-19.
7. Василюк, Ф.Є. Переживання та молитва: досвід загальнопсихологічного дослідження/Ф.Є. Василюк. – К.: Сенс, 2005. -192 с.
8. Виготський Л.С. Словник Л.С.Виготського/За ред. А.А.Леонтьєва.-К.: Сенс, 2007, 278 с.
9. Гегель, Г.В.Ф. Феноменологія духу/Г.В.Ф. Гегель. -К.: Наука, 2000. – 495 с.
- 10.Гільдебранд, Д. Етика / Д. фон Гільдебранд. - К.: Алетейя, 2001.-569 с.
- 11.Давидов, В.В. Проблеми навчання: досвід теоретичного та експериментального психологічного дослідження/В.В. Давидов. - К: Педагогіка, 1986. - 240 с.
- 12.Дусаविцький, А. К. Розвиток особистості у навчальній діяльності/А.К. Дусаविцький. – К.: Будинок педагогіки, 2016. – 208 с.
- 13.Єфіменкова, С.А. Формування духовно-моральних якостей особистості молодшого школяра у процесі вивчення курсу «Основи православної культури»: автореф. дис. ... канд. пед. наук/С.А. Єфіменкова. – Тернопіль, 2004. – 24 с.

- 14.Зелінський, К.В. Моральне виховання школярів: філософські, психологічні та педагогічні витоки: наук.- метод. посібник/К.В.Зелінський; за ред. Т.В.Чернікової.-К.: Глобус, 2009.- 112 с.-(Виховна робота).
- 15.Зіньківський, В.В. Проблеми виховання у світлі християнської антропології/В.В. Зіньківський. - К: Школа-Прес, 1996. -272 с.
- 16.Зінченко, В.П. Психологічні основи педагогіки (психолого-педагогічні основи побудови системи навчання Д.Б. Ельконіна - В.В. Давидова)/ В.П. Зінченко. -К: Гардаріки, 2002.-431 с.
- 17.Зосимовський, А.В. Діагностика моральної вихованості особистості/А.В. Зосимівський // Рад.педагогіка. 1970. – № 7. – С. 31-38.
- 18.Ільїн, І.А. Шлях до очевидності / І. Ільїн.-М.: К: ЗБЕРІГАЧ, 2007.-221 с. - (Філософія. Психологія).
- 19.Ільїн, І.А. Основи християнської культури. Про опір злу силою / І. Ільїн. - К.: ЗБЕРІГАЧ, 2007.-318 с. - (Філософія. Психологія).
- 20.Канапацький, А.Л. Онтологічна істинність духовності: автореф. дис. ... канд. пед. наук/А.Л.Канапацький.-Черкаси, 2004. – 22 с.
- 21.Коменський, Я. Педагогічна спадщина/Я.А. Коменський, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, І.Г. Песталоцці. - К: Педагогіка, 1989. - 416 с.
- 22.Колмогорова, Л.С. Діагностика психологічної культури школярів: Практ. посібник для шк. Психологів/Л.С. Колмогорова. К.: - Вид-во ВЛАДОС - ПРЕС, 2002.-360 с. - (Бібліотека шкільного психолога).
- 23.Куликов, А.С. Діагностування духовно-моральної сфери особистості школяра /А.С.Куликов. – Херсонський інститут підвищення кваліфікації працівників освіти. – Херсон, 2005. – 110 с.
- 24.Ломов, Б.Ф. Методологічні та теоретичні проблеми психології. К: Наука, 1984. - 448 с.
- 25.Макаренко, О.С. Вибрані твори: 3 т. Т.3. Загальні проблеми педагогіки/А.С. Макаренка. - Київ: Рад. школа, 1984.-576 с.

26. Мамардашвілі, М.К. Філософські читання/М.К. Мамардашвілі. – К.: Абетка-класика, 2002. – 832 с.
27. Мар'єнко, І.С. Основи процесу морального виховання школярів/І.С. Мар'єнко - К.: Просвітництво, 1980. -183 с.
28. Маслоу, А. Мотивація та особистість / А. Маслоу. – К.: Думка, 2003.- 352 с.
29. Мельникова, Н.В. Розвиток моральної сфери особистості дошкільника: монографія / Н.В.Мельникова, Р.В.Овчарова. - К: Вид-во «Амалтея».2008.-336 с.
30. Методика вивчення вихованості школяра/ авт.-упоряд. Є.Н.Артеменюк, А.Р.Борисевич, В.Н.Пунчик.- К.: Красіко-Принт, 2008.-128 с. -(Діяльність класного керівника).
31. Мясіщев В.М. Психологія відносин/Мясіщев В.М. – К.:, 1998.- 362 с.
32. Непомняща, Н. І. Психодіагностика особистості/Н.І. Неом'яща. – К: ВЛАДОС, 2001. – 192 с.
33. Новікова, В.І. Теоретичні засади морального виховання молодших школярів у сучасній соціокультурній ситуації [Ел. ресурс]: Дис. ... д-ра. пед. наук/В.І. Новікова. -Київ, 2004. – 32 с.
34. Оллпорт, Г. Особистість у психології / Г. Оллпорт. - К: Ювента, 2018.- 345 с.
35. Піаже, Ж. Моральне судження у дитини/Ж. Піаже. – К.: Академічний проект, 2006. –480 с.
36. Потаніна, Л.Т. Символіка поведінки/Л.Т. Потаніна, Н.Є. Щуркова – К.: Думка, 2001. – 96 с.
37. Психологія особистості. Хрестоматія психології особистості/ під ред. Д.Я. Райгородського. – К.: Онікс, 2000.-Т. 2. - 543 с.
38. Психологія виховання/під ред. В.А. Петровського. - К: Аспект Прес, 2015. - 152 с.
39. Психологія відносин людини та психічне регулювання діяльності / За ред. Журавльова А.Л., Зобкова В.А. – К.: Річ, 2007. - 248 с.

40. Психічний розвиток молодших школярів: експериментальне психологічне дослідження/під ред. В.В. Давидова. - К.: Педагогіка, 1999. – 160 с.
41. Психологія людини у світі. Том 6. Духовно-моральне становлення людини у сучасному українському суспільстві. Проблема індивідуальності у працях вітчизняних психологів. Журавльов, М.І. Воловікова, Т.А. Ребеко.-К.: Вид-во «Думка», 2009. - 412с.
42. Рубінштейн, С.Л. Основи загальної психології/С.Л. Рубінштейн. - К.: АРТ, 2006.-713с.: Іл.-(Серія «Майстра психології»).
43. Сафронова, Є.М. Формування морально-сміслового ставлення до освіти як мета та результат шкільного виховання /Є.М. Сафронова. – К.: Зміна, 2004. – 334 с.
44. Силуянова, І.В. Духовність як засіб життєдіяльності людини// Філософія науки.-1990.-№12.
45. Слобідчиків, В.І. Духовні проблеми людини у світі/В.І. Слобідчиків // Педагогіка. – 2008. – № 9. -С. 33-39.
46. Скоморохова, М.І. Орієнтація молодших школярів на моральні цінності у процесі навчання: автореф. дис. ... канд. пед. наук/М.І. Скоморохова – Херсон, 1997. – 20 с.
47. Словник з етики/під ред. І.С. Кона. - К.: Політвидав, 1983.-445 с.
48. Соловцова, І.А. Духовне виховання у православній та світській педагогіці: методологія, теорія, технології/І.А. Соловцова. – Київ: Зміна, 2006. – 248 с.
49. Соловйов, В.С. Виправдання добра: моральна філософія/В.С. Соловйов. – К.: Республіка, 2016. – 479 с.
50. Сухомлинський, В.А. Як виховати справжню людину /В.А. Сухомлинський. – К.: Педагогіка, 1989. - 288 с.
51. Тезаурус: антропологічний, діяльнісний та культурологічний підходи / за ред. Н.Б. Криловий. – К.: Нові цінності освіти, 2005. – Вип. 5 (24).

52. Ушинський, К.Д. Про моральний елемент у вихованні/ К.Д. Ушинський // Збір. пед. тв. Т. 1. - К.: 1999. – С. 206-261.
53. Фельдштейн, Д.І. Сучасне Дитинство: проблеми та шляхи вирішення// Вісник практичної психології освіти.-2009. - №2, стор 28-32.
54. Філософський словник/За ред. І. Т. Фролова. 5-те вид. - К.: Політвидав, 1986. - 590 с.
55. Флоренська, Т.А. Діалог у практичній психології: наука про душу / Т.А. Флоренська. – К.: ВЛАДОС, 2001. – 208 с.
56. Франк, С.Л. З нами Бог/С.Л. Франк. – К.: АСТ, 2003. -750 с.
57. Фромм, Е. Психоаналіз та етика / Е. Фромм. -К: Республіка, 2003. - 415 с.
58. Харламов, І.Ф. Педагогіка/І.Ф. Харламов. - К: Гардаріки, 1999. - 519 с.
59. Чернікова, Т.В. Інноваційний підхід до виховання духовно-моральної культури особистості школяра/Т.В. Чернікова, К.В. Зелінський (о. Костянтин) // Вісн. Херс. держ. пед. ун-ту. -2009. - №2.
60. Чепіков, В.Т. Виховання навчених якостей молодших школярів: Навчальний метод. Посібник/В.Т.Чепіков.- Львів: 2001.-189с.
61. Шопенгауер, А. Дві основні проблеми етики/А. Шопенгауер. - К.: Либідь, 2005. – 512 с.
62. Ельконін, Д.Б. Дитяча психологія/Д.Б. Ельконін. -К.: Академія, 2004. – 384 с.
63. Якиманська, І.С. Вимоги до навчальних програм, орієнтованих особистісний розвиток школярів/ І.С. Якиманська // Зап. психології, 1994. – № 2. – с. 64-77.
64. Якобсон, С.Г. Психологічні проблеми етичного розвитку дітей/С.Г. Якобсон. - К: Педагогіка, 1984. - 144 с.
65. Kelly H., Thibaut J. (1959) The Social Psychology of groups. – N.Y.: John Wiley & Sons, Inc.
66. Maddi S. R., Kobasa S. C., Hoover M. (1979) An Alienation Test // Journal of Humanistic Psychology. – 19. – №4. - 73-76 p.

67. Marks D., Murray M., Evans B., Willing C. Health Psychology: Theory, Research and Practice / D. Marks – L., 2000. P. 7–28.
68. Piaget J. The growth of logical thinking from childhood to adolescence. – New York: Basic Books, 1958.
69. Reis H. T., Aron A., Clark M. S., Finkel E.J. (2013) Ellen Berscheid, Elaine Hatfield, i Emergence of Relationship Science \\\ Perspectives on Psychological Science. - Vol. 8. - №5. - 558-572 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Вплив культурно-освітнього простору та середовища на духовно-моральне становлення особистості учня молодшого шкільного віку» (анкета)

Мета: визначити чинники впливу духовно-моральне становлення особистості учня молодшого шкільного віку.

Стимульний матеріал: контрольний лист опитування, що містить 4 питання.

Процедура дослідження: кожному випробуваному надається контрольний лист опитування, у якому він повинен письмово дати відповіді запропоновані запитання-завдання.

Контрольний лист опитування:

1. Визначте Ваше місце перебування «за потребою» (бо «так треба»).

Пронумеруйте за значимістю:

будинок (родина) - ...

вулиця (двір) - ...

школа ...

центри дозвілля (бібліотека, театр, к/театр, музей, концертний зал та ін.)

- ...

розважальні центри (дискотека, кафе, ресторан, бар та ін.) - ...

торгові центри (магазин, ринок та ін.) - ...

культові центри (церква, церковна громада та ін.) - ...

віртуальний світ (TV, інтернет) - ...

інше (вказати) - ...

2. Визначте Ваше місце перебування «для душі» (бо «так хочеться»).

Пронумеруйте за значимістю: (список аналогічний до попереднього)

3. Чиє «слово» для Вас є керівництвом до вчинку (дії)?

Пронумеруйте за значимістю:

батьки (родичі) - ...

сусіди - ...

друзі - ...

вчителі - ...

кумири (письменники, актори, художники, спортсмени та ін.) - ...

випадкові люди - ...

продавці - ...

священнослужителі - ...

інше (вказати) - .....

4. Чиї вчинки (поведінка) для Вас є зразковими? Пронумеруйте за значимістю: (список аналогічний до попереднього).

Додаток Б**Методика «Середовище та його вплив на особистість молодшого школяра» (методика)**

Мета: визначити вплив середовища на формування та розвиток особистості молодшого школяра.

Стимульний матеріал: контрольний лист опитування з таблицею впливу середовищ на формування та розвиток особистості школяра.

Процедура дослідження: кожному респонденту надається контрольний лист опитування, в якому він повинен вибрати зі списку зазначених умов ті умови, які позитивно впливають на формування та розвиток його особистості.

Контрольний лист опитування:

Завдання:

1. Охарактеризуйте вплив зазначених середовищ на розвиток, використовуючи ряд дієслів-антонімів; для цього позначте точками відповідні клітини таблиці;

2. У разі утруднення поставте крапку у графі «0».

Позитивні характеристики	Середовища																Негативні характеристики	
	8	7	6	5	4	3	2	1	0	1	2	3	4	5	6	7		8
Об'єднує																		Обособлює
Розвиває																		Об'єднує
Оздоровлює																		Труїть

Примітка:

- . - будинок (родина);
- . - вулиця (двір);
- . - школа;
- . - центри дозвілля (бібліотека, театр, кінотеатр, музей, концертний зал та ін.);
- . - розважальні центри (дискотека, кафе, бар, ресторан та ін.);
- . - торгові центри (магазин, ринок та ін.);
- . - культові центри (церква, церковна громада та ін.);
- . - віртуальне середовище (TV, інтернет).

Додаток В

Діагностика моральної самооцінки.

Інструкція:

Вчитель звертається до учнів з такими словами: «Зараз я прочитаю вам 10 висловлювань. Уважно послушайте кожне з них. Подумайте, наскільки ви з ними згодні (наскільки вони про вас). Якщо ви повністю згодні з висловом, оцініть вашу відповідь в 4-ри бали; 3 бала, якщо ви наполовину згодні; трохи згодні - оцініть відповідь у 2 бали; якщо ви зовсім не згодні - оцініть відповідь в 1 бал.

Приклад: 1. – 3; 2. - 4 тощо.

Текст питань:

1. Я часто буваю добрим з однолітками та дорослими.
2. Мені важливо допомогти однокласнику, коли він потрапив у

халепу.

3. Я вважаю, що можна бути не стриманим із деякими дорослими.

4. Напевно, немає нічого страшного в тому, щоб нагрубити неприємній мені людині.

5. Я вважаю, що ввічливість допомагає мені добре почуватися серед людей.

6. Я думаю, що можна дозволити собі вилятися на несправедливе зауваження на мою адресу.

7. Якщо когось у класі дражнять, то я його теж дражню.

8. Мені приємно робити людям радість.

9. Мені здається, що треба вміти прощати людям їхні негативні вчинки.

10. Я думаю, що важливо розуміти інших людей, навіть якщо вони не мають рації.

Обробка результатів:

Номери 3, 4, 6, 7 (негативні питання) обробляються так:

Відповіді, оціненій у 4 бали, приписується 1 одиниця, у 3 бали – 2 одиниці, у 2 бали – 3 одиниці, в 1 бал – 4 одиниці.

У решті відповідей кількість одиниць встановлюється відповідно до балу. Наприклад, 4 бали – це 4 одиниці, 3 бали – 3 одиниці тощо.

Інтерпретація результатів:

Від 34 до 40 одиниць – високий рівень моральної самооцінки.

Від 24 до 33 одиниць – середній рівень моральної самооцінки.

Від 16 до 23 одиниць - моральна самооцінка на рівні нижче середнього.

Від 10 до 15 одиниць – низький рівень моральної самооцінки.

Додаток Г**Діагностика моральної мотивації**

Інструкція: «Я прочитаю вам 4 питання. Вам потрібно вибрати із чотирьох даних на них відповідей одну».

Запитання:

1. Якщо хтось плаче, то я.
  - А) Намагаюся йому допомогти.
  - Б) Думаю про те, що могло статися.
  - В) Не звертаю уваги.
2. Я з другом граю в бадмінтон, до нас підходить хлопчик років 6-7, і каже, що він не має такої гри.
  - А) Я скажу йому, щоб він не чіплявся.
  - Б) Відповім, що не можу йому допомогти.

В) Скажу, щоб він попросив батьків йому купити таку гру.

Г) Пообіцяю, що він може прийти з другом і погратись.

3. Якщо хтось у компанії засмутився через те, що програв у гру.

А) Я не зверну уваги.

Б) Скажу, що він розмазня.

В) Поясню, що немає нічого страшного.

Г) Скажу, що треба краще навчитися цій грі.

4. Ваш однокласник на вас образився, ви...

А) Подумаю про його почуття і про те, що я можу їсти; цієї ситуації.

Б) Образуюся у відповідь.

В) Доведу йому, що він не правий.

Обробка результатів

Ключ позитивних відповідей: 1-а, 2-г, 3-а, 4-а.

Далі підраховується сума позитивних відповідей, даних учнем: 4 бали – високий рівень; 3 бали – середній рівень; 2 бали - нижче за середній рівень; 1 бал – низький рівень.

Додаток Д

Визначення ставлення до життєвих цінностей

Мета: вивчення рівня ставлення до життєвих цінностей молодшими школярами.

Стимульний матеріал: контрольний лист опитування, що містить 4 питання. Опис методики: список 10-ти бажань, вибрати з яких можна лише 5. Процедура дослідження: кожному випробуваному надається контрольний лист опитування, на якому він повинен відзначити лише 5 бажань.

Інструкція: «Уявіть, що у вас є чарівна паличка та список 10-ти бажань, вибрати з яких можна лише 5». Список вчитель заздалегідь виписує на дошці.

Список бажань

1. Бути людиною, яку люблять.

2. Мати багато грошей.
3. Мати найсучасніший комп'ютер.
4. Мати вірного друга.
5. Мені важливе здоров'я батьків.
6. Мати можливість багатьма командувати.
7. Мати багато слуг та ними розпоряджатися.
8. Мати добре серце.
9. Вміти співчувати та допомагати іншим людям.
10. Мати те, що в інших ніколи не буде.

Інтерпретація: Номери негативних відповідей: 2, 3, 6, 7, 10. П'ять позитивних відповідей – високий рівень. 4-3 – середній рівень. 2 – нижче середнього рівня. 0-1 – низький рівень.

Додаток Е

Методика «Закінчи історію»

Мета: вивчення усвідомлення молодшими школярами моральних норм, уміння здійснювати елементарний морально-психологічний аналіз ситуації.

Стимульний матеріал: контрольний лист опитування. Опис методики: Дорослий розповідає історію, придумати закінчення якої повинна дитина («Я тобі розповідалиму історію, а ти її закінчи»).

Процедура дослідження дослідження проводиться індивідуально.

Історія 1. У дівчинки із кошика на дорогу розсипалися іграшки. Поруч стояв хлопчик. Він підійшов до дівчинки і сказав...

Що сказав хлопчик? Чому? як вчинив хлопчик? Чому?

Історія 2. Каті на день народження мати подарувала гарну ляльку. Катя почала з нею грати. До неї підійшла її молодша сестра Віра і сказала: «Я теж хочу погратися з цією лялькою». Тоді Катя відповіла.

Що відповіла Катя? Чому? як вчинила Катя? Чому?

Історія 3. Діти будували місто. Оля не хотіла грати, вона стояла поряд і дивилася, як грають інші. До дітей підійшла вихователька і сказала: «Ми зараз вечерятимемо. Час складати кубики в коробку. Попросіть Олю допомогти вам». Тоді Оля відповіла...

Що відповіла Оля? Чому? Як вчинила Оля? Чому?

Історія 4. Петя та Вова грали разом і зламали гарну, дорогу іграшку. Прийшов тато і запитав: Хто зламав іграшку? Тоді Петя відповів...

Що відповів Петя? Чому? як вчинив Петя? Чому?

Усі відповіді дитини, бажано дослівно, фіксуються у протоколі.

Обробка даних

Досліджуваних кваліфікують за 4 рівнями усвідомлення моральних норм:

дитина називає моральну норму, правильно оцінює поведінку дітей та мотивує свою оцінку (4 бали).

дитина називає моральну норму, правильно оцінює поведінку дітей, але не мотивує свою оцінку (3 бала).

Дитина оцінює поведінку дітей як позитивну чи негативну, але оцінку не мотивує і моральну норму не формулює (2 бали).

Дитина неспроможна оцінити вчинки дітей (1 бал).

Додаток Є

Методика Незакінчена теза

Мета: виявити рівень набутих знань смислових значень етичних понять, що визначають духовно-моральний стан особистості людини.

Стимульний матеріал: контрольний лист опитування.

Опис методики: контрольні листи опитування із переліком етичних понять. Процедура дослідження: кожному випробуваному необхідно письмово дати визначення запропонованим етичним поняттям у виданих контрольних листах опитування.

Опрацювання результатів. Кількісна обробка: полягала у підрахунку балів: (Нульовий) рівень: учень не має уявлення та знань етичних понять; він не впорався з жодним завданням (0 балів);

низький рівень: учень має уявлення та знання етичних понять у межах від 1 до 3 завдань (1-3 балів);

нижче за середній рівень: учень має уявлення та знання етичних понять у межах від 4 до 5 завдань (4-5 балів);

середній рівень: учень має уявлення та знання етичних понять у межах від 8 до 6 завдань (8-6 балів);

високий рівень: учень має уявлення та знання етичних понять у межах від 9 завдання та вище (9-10 балів).

Контрольний лист опитування

Добро - це _____

Зло – це _____

Дружба – це _____

Щастя – це _____

Справедливість – це _____

Мужність – це _____

Мудрість – це _____

Свобода – це _____

Милосердя - це _____

Вина - це _____